

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İXRAC YÖNÜMLÜ KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ
İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ**

İxtisas: 5312.01 – Sahə iqtisadiyyatı

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı:

Mətanət Samik qızı Həsənova

Elmi rəhbəri:

**iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Sakit Məmədi oğlu Yaqubov**

BAKİ-2022

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I FƏSİL İXRAC YÖNÜMLÜ KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	9
1.1. Dayanıqlı iqtisadi inkişafda ixrac yönümlü istehsalın rolu və onun nəzəri əsasları.....	9
1.2. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində aqrar siyasətin əsas istiqamətləri.....	15
1.3. İxrac yönümlü istehsalın stimullaşdırılması və dünya təcrübəsi.....	28
II FƏSİL AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFININ CARİ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN MONİTORİNG SİSTEMİNİN FORMALAŞDIRILMASI	
2.1. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mövcud vəziyyətinin təhlili	45
2.2. Aqrar sektorun idarəedilməsində aqromonitorinqin rolu.....	60
2.3. Aqrar siyasətin kənd təsərrüfatının inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi metodikası	67
III FƏSİL AZƏRBAYCANDA RƏQABƏTQABLİYYƏTLİ VƏ İXRAC YÖNÜMLÜ KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	86
3.1. Azərbaycanda aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin və dəstəklənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	86
3.2. Kənd təsərrüfatında institusional potensialın gücləndirilməsinin və innovasiya proseslərinin fəallaşdırılmasının prioritet istiqamətləri.	101
3.3. Ölkənin kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və ixracat imkanlarının artırılması istiqamətləri.....	117
NƏTİCƏ	130
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	136

GİRİŞ

Mövzusunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir şəraitdə aktual problemlərdən biri aqrar sektorun rəqabətqabliyyətiyinin yüksəldilməsini, həmçinin kəndin sosial inkişafını təmin edə bilən və real metodlara əsaslanan aqrar siyasətin yeni konsepsiya və prioritetlərinin işlənilib hazırlanmasıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”də ölkəmizdə ASK-nin yaxın, orta və uzunmüddətli dövrlər üçün inkişaf hədəfləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu hədəflərə nail olunması iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan aqrar sektora güclü investisiya axını olmadan və onu modernləşdirmədən mümkün deyildir. Eyni zamanda bütün bunlar kənd təsərrüfatının səmərəli dövlət tənzimlənməsinin və dəstəklənməsinin zəruri şərtləridir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı şəraitdə və perspektivdə Azərbaycan Ümumdünya Ticarət Təşkilatının bərabər hüquqlu üzvü olduğu təqdirdə onun dünya təsərrüfat əlaqələrinə inteqrasiya imkanları əhəmiyyətli şəkildə genişlənəcəkdir ki, bu da rəqabətqabliyyətlilik parametirləri üzrə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının diferensiaslaşdırılmasını, kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabliyyətiyinin yüksəldilməsinə hədəflənən, yeni dünya reallıqlarına və prinsiplərinə əsaslanan aqrar sektorun innovasiyalı inkişaf startegiyasının həyata keçirilməsini, ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalı şəbəkəsinin formalaşdırılmasını, ASK-nin emal sənayesi məhsullarının ixracına əlverişli şəraitin, həmçinin daxili ərzaq bazarında yerli istehsalçıların idxaldan müdafiəsinin daha təkmil və beynəlxalq qaydalara uyğun mexanizminin yaradılmasını tələb edir. Bütün bu qeyd edilənlər ölkənin iqtisadi rayonlarının ixracat imkanları nəzərə alınmaqla xaric iqtisadi fəaliyyətə geniş cəlb edilməsinin, aqrar sektorun ölçülüb-biçilmiş xaric iqtisadi strategiyasının işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini, xarici iqtisadi fəaliyyətində dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və dəstəklənməsinə sistemli yanaşmanın, ölkənin ixracat parametirlərinin yaxşılaşdırılmasının zəruri olduğunu və bu problemlərin həllinin aktual olduğunu göstərir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aqrar sektorun rolunun qiymətləndirilməsinin, onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və dəstəklənməsinin, rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin, ixacat və innovasiya imkanlarının artırılmasının, ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının müxtəlif nəzəri və metodoloji tərəfləri ölkənin çoxsaylı alimlərinin, xüsusilə E.A.Quliyev, S.V.Salahov, S.M.Yaqubov, R.Ə.Balayev, S.Ş.Mövlamov, N.E.Əliyev, X.B. Heydərov, R.M. Qəmbərova və s. tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

Xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən M.Porter, E.İ.Kendyuk, E.N.Antamoşki, T.İ. Antonova, M.V.Andreevna, İ.M.Qoqolev, P.N.Mixayluşkin, O.V.Sobolov, S.E. Sarsembekova və s. dünya təsərrüfatında aqrar sektorun rolu, ərzaq probleminin kəskinləşdiyi şəraitdə aqrobiznesin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin təhlilinin, onun rəqabətqabiliyyətinin və innovasiya fəallığının yüksəldilməsinin və aqrar sektorun xarici iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsinin, aqrar siyasətin nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsinin nəzəri -metodoloji və praktiki aspektlərini tədqiq etmişdir.

Seçilmiş mövzu üzrə problemlərin müəyyən tərəfləri dünyanın və ölkənin iqtisadçı alimlər tərəfindən öyrənilsə də, bu prosesin çox istiqamətliyi, ölkənin inkişafının müasir mərhələsində müəyyənləşdirilmiş strateji hədəflərə nail olunması, ASK-də kooperasiyalaşmanın, ixtisaslaşmanın və integrasiya proseslərinin gücləndirilməsi, aqrar sektorun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının, Azərbaycanın iqtisadi regionlarının xarici iqtisadi əlaqələrdə rolunun artırılması, ölkənin ixracat parametirlərinin yaxşılaşdırılması baxımından lazımsəviyyədə tədqiq edilməyən tərəflərinin olduğunu deməyə əsas verir. Bütün bu qeyd edilənlər tədqiqat mövzusunun aktuallığını və seçilməsini müəyyən etmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini, onun nəzəri və praktiki əhəmiyyətini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi aqrar sektorun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində ixrac yönümlü istehsalın rolunu əsaslandırmaq, ölkənin aqrar sektorunun cari vəziyyətinin təhlili əsasında onun müasir inkişaf xüsusiyyətlərini

aşkar etmək və ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üzrə prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirməkdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir.

- dayanıqlı iqtisadi inkişafda ixrac yönümlü istehsalın nəzəri əsaslarını araşdırmaq,

- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində aqrar siyasətin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək,

- ixracyönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılması sahəsində dünya təcrübəsini araşdırmaq,

- Azərbaycanın aqrar sektorunun müasir vəziyyətini təhlil etmək və onun inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək,

- aqrar siyasətin nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sistemini formalaşdırmaq,

- aqrar siyasətin kənd təsərrüfatının inkişafına təsirinin qiymətləndirmək,

- Azərbaycanda aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək,

- kənd təsərrüfatında institusional potensialın gücləndirilməsinin və innovasiya proseslərinin fəallaşdırılmasının prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirmək,

- ölkənin aqrar sektorunun rəqabətqabiliyyətiyinin yüksəldilməsi və ixracat potensialının artırılması istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı.Azərbaycan Respublikasının aqrar sektorudur.

Tədqiqatın predmetikənd təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi və ixracyönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf problemləri ilə bağlı proseslərdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasınıölkə iqtisadiyyatının,o cümlədən onun aqrar sektorunun inkişafı, onların tənzimlənməsi sahəsində qəbul edilmiş qanunlar,normativ-hüquqi sənədlər, ölkənin və kənd təsərrüfatının uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafı üzrə qəbul edilmiş dövlət proqramları və konsepsiyalar,strateji

yol xəritələri, həmçinin problemin nəzəri-praktiki aspektlərini tədqiq edən xarici və yerli alimlərin elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müqayisəli təhlil, qrafik, dinamika sıralarının təhlili, regressiya-korrelyasiya, orta kəmiyyətlər və.s metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin aqrar sektorun inkişafı üzrə müvafiq hesabat məlumatları və təhlili məruzələr, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə hesabat məlumatları, dünya kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə hesabat məlumatları, rəsmi internet saytları, elmi ədəbiyyatda və dövrü mətbuatda nəşr edilən məlumatlar və.s. təşkil etmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas elmi müddəalar:

1. Dayanıqlı aqrar sektorun formalaşdırılmasına ixrac yönümlü istehsalın inkişafı kontekstində yanaşmaq zəruridir.

2. Aqrar siyasətin prioritet istiqamətləri ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə sıx bağlıdır.

3. Azərbaycanın aqrar sektorunun inkişafında mühüm meyllər qiymətləndirilmişdir.

4. Aqrar siyasətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi onun nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin formalaşdırmasını zəruri edir.

5. Kənd təsərrüfatının ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri təhlil edilmiş və bu sektorda keyfiyyət parametirlərinə üstünlük verilməsi əsaslandırılmışdır.

6. Azərbaycanda ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafında dövlət tənzimlənməsinin və dəstəklənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

7. Ölkənin aqrar sektorunun rəqabətqabiliyyəti yüksəldilməsi və onun ixracat imkanlarının artırılması kompleks strategiyanın həyata keçirilməsini zəruri edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- aqrar sektorun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində ixrac yönümlü istehsalın imkanları əsaslandırılmışdır,
- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində aqrar siyasətin prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir,
- ixracyönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılması sahəsində dünya təcrübəsinin xüsusiyyətləri aşkar edilmiş və onun ölkə reallığında tətbiq imkanları əsaslandırılmışdır,
- müxtəlif istiqamətlər üzrə Azərbaycanın aqrar sektorunun cari vəziyyəti təhlil edilmiş və onun inkişaf xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmişdir,
- aqrar siyasətin nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin formalaşdırması zəruriliyi əsaslandırılmış və əsas prinspləri müəyyənləşdirilmişdir,
- kənd təsərrüfatının ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir,
- Azərbaycanda aqrar sektorun xarici ticarətinin dövlət tənzimlənməsi və dəstəklənməsi, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir,
- kənd təsərrüfatında institusional potensialın gücləndirilməsinin və innovasiya proseslərinin fəallaşdırılmasının, aqrar sektorunun rəqabətqabiliyyətiyinin yüksəldilməsi və ixracat imkanlarının artırılmasının prioritet istiqamətləri əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işin praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində verilən bir sıra nəzəri müddələrdən, metodiki və praktiki tövsiyələrdən ölkədə ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üzrə strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsində, mövcud reallıqlar kontekstində aqrar siyasətin prioritet istiqamətlərinin işlənilməsində, kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətiyinin artırılması və onun innovasiya fəallığının gücləndirilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması üzrə konkret layihələrin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin aprobeasiyası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, nəticə və təklifləri Ümumimilli Lider Heyder Əliyevin anadan olmasının 95-ci il dönümünə həsr edilmiş Respublika elmi-praktiki konfransında, “Strateji iqtisadi islahatlar: Qabaqlayıcı vergi siyasəti” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransda məruzə edilmiş, habelə Ali

Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu elmi jurnallarda, toplularda çap olunmuşdur. Tədqiqat mövzusu üzrə ümumi həcmi 5.0. ç.v. olan 6 elmi məqalə və 2 tezisdərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 145 səifədir. İşdə 8 cədvəl, 5 sxem və 2 qrafik verilmişdir. Dissertasiyanı yazılması prosesində 106 adda elmi ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

I FƏSİL.İXRAC YÖNÜMLÜ İSTEHSALINFORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1.Dayanıqlı iqtisadi inkişafda ixrac yönümlü istehsalın rolu və onun nəzəri əsasları

Ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin zəruri şərtlərindən biri onun beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak etməsidir. Xarici iqtisadi əlaqələr milli iqtisadiyyatın inkişafına müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərir. Belə təsir ilk növbədə onun funksiyalarında təzahür edir. Onlardan ən mühümünə milli istehsalın yeniləşməsi və genişləndirilməsi üçün çatışmayan zəruri ünsürlərin tamamlanması, istehsalın xarici amillərinin ÜDM-un səmərəli strukturunun formalaşdırılması qabiliyyətində təzahür edən transformasiya və səmərə yaradıcı funksiyaları, yəni xarici amillərin istehsala yönəldilən ictimai zəruri əmək xərclərini azaltmaqla milli gəliri maksimumlaşdırmaq, əmək məhsuldarlığını artırmaq və enerji tutumunu azaltmaq və s. kimi qabiliyyətini aid etmək olar. Xarici ticarət vasitəsilə ölkə beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakından və istehsalın ixtisaslaşmasından səmərə əldə edir.

Beynəlxalq münasibətlərin bütün formaları içərisində daha inkişaf etmiş və geniş yayılmış beynəlxalq ticarətdir. Xarici ticarətin inkişafı iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, istehsalın intensivləşdirilməsinə, ixtisaslaşmanın dərinləşdirilməsinə, istehsal güclərinin yüklənmə dərəcəsini yüksəltməyə, yeni texnologiyaların tətbiqinə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və balanslaşdırılmasına, istehlak tələbinin daha tam ödənilməsinə imkan verir. Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarətin həcmi digər mallarla müqayisədə nisbətən yavaş artır. 1960-cı ilə qədər aqrar istehsalçılar dünya ticarətinin 30%-nə qədərində sahiblik edirdilərsə, hazırkı yüzilliyin əvvəlində onların xüsusi çəkisi 9%-ə yaxın olmuşdur.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinin inkişafı 17-ci əsrin əvvəlində, yəni ilk iqtisadi fikir məktəbinin formalaşmağa başladığı dövrə təsadüf edir. Merkantalizm

nümayəndələrinin fikrincə xarici ticarət pul sərvətinin toplanması üsulu, dövlətin gücünün möhkəmləndirilməsinin başlıca amilidir.

Merkantalistlərin fikrinə uyğun olaraq müsbət ticarət balansını ölkəyə daxili xərclərini artırmağa, istehsalı inkişaf etdirməyə, əhalinin məşğulluğunu yüksəltməyə imkan verir. Merkantalistlər ölkələrə ixracı stimullaşdırmağı və dövlət müdaxiləsi vasitələrinin köməyi ilə idxalı məhdudlaşdırmağı tövsiyə edirdilər.

Merkantalistlərin proteksionist baxışları klassik məktəbin nümayəndələrinin ideyalarına qarşı qoyulmuşdur. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinin klassikləri A.Smit və D.Rikardo xarici ticarətin dövlətin iqtisadi artımında mühüm rolunu subut edirdilər. Ölkə ticarət edərək iqtisadi fəaliyyətin ixtisaslaşmasından fayda əldə edir. A.Smitin baxışlarına görə hər bir ölkə mübadilə vasitəsiə mütləq üstünlük əldə edir.

A.Smitin klassik iqtisadi nəzəriyyəsinin xüsusi halı azad rəqabət və ərzaq bazarının öz-özünə tənzimlənməsi ideyasıdır. “Bazarın görünməyən əli” ideyasının əsasında iqtisadi subyektlərin səmərəli davranışı fikri durur. Deməli kapital daha əlverişli sahələrə istiqamətlənərək sənayeləşmənin səmərəliliyinin artımına səbəb olur. 20-ci əsrdə praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrini əhatə edən kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşdirilməsi yalnız müsbət nəticələrə (əlavə dəyərin və məhsuldarlığın artması və s.) deyil, həm də mənfi nəticələrə (kənd təsərrüfatı istehsalının mərkəzləşməsi və eyini zamanda kənd yerlərində işsizliyin artması, aqrar istehsalın mexanikləşdirilməsi və kimyalaşdırılması, torpaqların aşınmasının güclənməsi və s.) gətirib çıxarmışdır [78, səh. 144].

D.Rikardo subut edirdi ki, ticarət hətta konkret məhsul istehsalında mütləq üstünlüyə malik olmayan ölkə üçün də faydalıdır. Müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə görə dövlət istehsalında daha yüksək üstünlüyə malik malları ixrac etməsi zəruridir.

Beynəlxalq ticarətin neoklassik nümayəndələrinin fikrinə görə beynəlxalq ticarətdə rəqabət miqyas qənaətinə (səmərəsinə), xarici bazarda ticarət ölkə daxilində gəlirlərin bölgüsünə səbəb olur ki, bu da iqtisadi artıma gətirib çıxarır. Sənaye iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı sahələrinin vəzifəsinə tələb və təklifin nisbəti nöqtəyindən nəzərdən baxılır. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin nisbətən aşağı

olmasının səbəbi istehlakçıların gəlirlərinin səviyyəsi ilə ərzaq mallarına tələbin nisbətinin aşağı elastikliyidir. Bu fenomen fakt aqrar sektorda istehsal amillərinin cəvqliyinin aşağı olması ilə əsaslandırılır ki, bu da nəticədə qiymətin qeyri-sabitliyinə gətirib çıxarır və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının vəziyyəti pisləşir. [85, səh. 15]. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı sahələrinin dəstəklənməsi və fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində dövlət müdaxiləsinin zəruriliyinə gətirib çıxarır.

Xarici ticarətdən əldə edilən gəlirlərin bölgüsü nəzəriyyəsinin nümayəndələri xarici ticarətin dövlətin iqtisadi artımına təsirini müxtəlif şəkildə qiymətləndirirdilər.

V.Stolper hesab edirdi ki, müəyyən malın qiyməti artarsa, onda ticarət ölkənin iqtisadi artımına müsbət təsir göstərəcəkdir. T.Rıbçinskinin fikrinə görə artıq istehsal amillərindən istifadə edilərək istehsal edilən malın ixracının artması qalan sahələrdə inkişafın yavaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da iqtisadi artımın qabağını alır.

Fransız məktəbi fizokratların nümayəndələrinin fikrinə görə kənd təsərrüfatı və ticarət dövlətin sərvətinin iki mənbəyi hesab edilir. Hər halda ticarət və sənaye istehsalı kənd təsərrüfatının budaqlarıdır. Hər iki sahə yalnız kənd təsərrüfatı sayəsində mövcud olur. Kənd təsərrüfatı sənayeni xammalla, ticarəti isə malla təmin edir. Ticarət və sənaye əldə edilən mənfəəti hər il xərcləyərək və istehlak edərək sərvəti yeniləşdirən kənd təsərrüfatına qaytarır [72, səh. 30].

Alman proteksionisti F.List hesab edirdi ki, kənd təsərrüfatı və sənaye ticarətin maraq və ehtiyaclarına deyil, ticarət kənd təsərrüfatının və sənayenin maraq və ehtiyaclarına uyğun tənzimlənməlidir. [73, səh. 126].

Amerika iqtisadçısı C.Qelbreytin fikrinə görə dövlətin rolu olduqca böyük olan iqtisadi fəaliyyət sferası mövcuddur. Belə ki, kənd təsərrüfatına dövlətin müdaxiləsi zəruridir. Dövlətin tənzimləyici funksiyası kənd təsərrüfatı mallarının qiymət səviyyəsinin dəstəklənməsi və subsidiyalaşdırmasıdır. C.Qelbreytə görə belə tədbirlərin olmadığı halda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi kifayətləndirici olmaya, qiymət səviyyəsi yüksək ola bilər [101 səh. 153].

Bir sıra iqtisadçıların fikrinə görə kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq ticarəti proteksionizm və ixracın subsidiyalaşdırılmasına əhəmiyyətli şəkildə məruz

qalmışdır. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının gəlirlərinin dəstəklənməsi siyasətinin yayılması dünya bazarında qiyməti zəiflədir.[101, səh. 1513].

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının dəstəklənməsi proqramının məhdudlaşdırılması beynəlxalq bazar disproporsiyaların azaldılmasına və ixracın subsidiyalasdırılması prosesinə nəzarət etməyə imkan verir. Beynəlxalq təşkilatlar ölkələrarası ticarətin tənzimlənməsi məsələlərinə aid beynəlxalq münasibətlərdə mühüm rol oynaya bilər. Kənd təsərrüfatı sahələrinin dəstəklənməsi səviyyəsinin əhəmiyyətli şəkildə azaldılmasına nail olmaq mümkün deyildir. Ona görə ki, hər bir dövlətdə aqrar siyasətin istiqamətləri və strategiyası ölkədə daxili iqtisadi problemlərlə əlaqədar olaraq müəyyən edilir.

"İxrac yönümlü inkişaf ölkənin dünya iqtisadiyyatında iştirakının əsas aspektlərindən biridir. İxracə yönəlmiş istehsal ölkənin dünya bazarında rəqabət mövqeyini gücləndirir və ölkə üçün etibarlı valyuta mənbəyi yaradır "(82).

"Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracat potensialının formalaşdırılması və artırılması ölkə iqtisadiyyatı üçün çox vacibdir. Başqa sözlə, qlobal dünyada müşahidə olunan meyllər və buna uyğun ölkənin inkişafı ixracyönümlü kənd təsərrüfatı sektorunun gücləndirilməsini mühüm strateji vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu vəzifənin həll edilməsi innovative yanaşma əsasında kənd təsərrüfatı istehsalının cari və gələcək inkişafının təmin edilməsini, kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasını, idxalı əvəzədən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını və ixracın genişləndirilməsinə tələb edir [32, 51, 94].

Ölkəmizin aqrar potensialı nəinki əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin etməyə, həm də dünyanın bir çox ərzaq məhsulları üçün ixracatçı ölkə kimi çıxış etməyə imkan verir. Bu vəzifələrin həlli bir çox problemlərin (kənd təsərrüfatı sektorunun yeni yüksək texniki səviyyəyə çıxarılması, ixrac infrastrukturunun yaradılması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün həvəsləndirmə sistemi və s.) səmərəli şəkildə həllini tələb edir." Kənd təsərrüfatının ixrac potensialının reallaşdırılması rəqabət qabiliyyətli məhsulların dünya bazarına çıxarılması və ölkənin rəqabət mövqeyinin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, son 70 ildə dünya iqtisadiyyatı

köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, kənd təsərrüfatının dünyanın ÜDM -da payı 10% -dən 3% -ə, beynəlxalq ticarətdə 38% -dən 10% -ə, qlobal məşğulluqda 58% -dən 30,5% -ə düşmüşdür ki, bu da qlobal iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini, onun rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını, müxtəlif səviyyələrdə tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir”[32, s. 3].

Yuxarıda göstərilənlərdən göründüyü kimi, ixrac potensialının səmərəli inkişafını təmin etmək məqsədilə dövlətin rolu artırılması, ixrac yönümlü aqrar sektorun inkişafı üçün əlverişli iqtisadi, hüquqi, təşkilati və digər şəraitin yaradılması vacibdir. İxracın dəstəklənməsi və təşviqi təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, dünya təcrübəsində ixracatın inkişafı üçün əlverişli şəraiti təmin edən çox səviyyəli (həm dövlət, həm də regional) tam ixtisaslaşmış qurumlar və təşkilati sistemlər yaradılmışdır. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələr çıxarmaq olar:

1. Bu gün ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafında müsbət meyllər müşahidə olunur, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalının həcmi və səmərəliliyi artır. Bununla yanaşı Azərbaycanın ərzaq bazarında yerli məhsulların çatışmazlığı və ixracatın qeyr-fəallığı hiss edilir. 2016-cı ildə Azərbaycan 145 ölkə ilə idxal-ixrac əməliyyatları həyata keçirmişdir və ölkənin idxalında ərzaq məhsullarının payı 18,6% təşkil etmişdir. Eyni zamanda ASK-nin ölkə ixracında payı 5,7% olmuşdur. Göründüyü kimi ölkənin ərzaq bazarının idxaldan asılılığı və valyuta gəlirlərinin formalaşmasında yüksək ixracat imkanları olan kənd təsərrüfatının rolunun zəifliyi müşahidə edilir,

2. Ölkənin aqrar sektorunun inkişafında prioritet istiqamətlər kimi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini və əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını yerli məhsullarla təmin etmək, həmçinin aqrar sahələrin ixracat potensialını artırmaq müəyyən edilmişdir. Əhalini ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı üzrə həyata keçirilən bir çox dövlət proqramları və tədbirləri fermer təsərrüfatlarının dəstəklənməsində, bitkiçilikdə və heyvandarlıqda intensiv metodların tətbiqində, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və saxlanması üzrə yeni istehsal obyektlərinin yaradılmasında, böyük həcmdə meliorasiya

və irriqasiya işlərinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Aqrar sektorun inkişafında xarici investisiya mühüm rol oynayır. Belə ki, Dünya Bankı ölkənin kənd yerlərində infrastrukturun yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə (2012-2017-ci illər üzrə) Azərbaycanla kredit müqaviləsi imzalamışdır [102].

3. Azərbaycanın aqrar kompleksində həyata keçirilən işlərin cari vəziyyətinin təhlili onun inkişafı üçün əhəmiyyətli ehtiyatların, yəni ölkənin əlverişli təbii və iqlim şəraitinin olduğunu deməyə əsas verir. Lakin statistik məlumatlar ölkənin ÜDM-da bu sektorun xüsusi çəkisinin təxminən 9% təşkil etdiyini göstərir [6]. İxracıya yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması, texnoloji proseslərin modernləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması üçün kənd təsərrüfatı sahələrinə investisiyanın müxtəlif növlərinin cəlb edilməsi vacibdir. Başqa sözlə desək, aqrar sektorda intensiv texnologiyanın tətbiqi etibarlı maliyyələşdimə mənbələri ilə təminatlılığı zəruri edir.

4. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının inkişafı sahəsində milli maraqlar “ucuz” ərzaq məhsullarının idxalı kontekstində əsaslandırılmalıdır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən bütün bazar subyektləri ixrac məhsullarının həcmi, çeşidinin və keyfiyyətinin artırılması üçün bütün imkanlardan maksimum səmərəli istifadə etməlidir. Əks halda xaricdən irimiqyasda ərzaq məhsullarının idxalı daxili qeyri-sabitliyin, milli və ərzaq təhlükəsizliyinin təhlükəli amili ola bilər.

5. Kənd təsərrüfatında ixracıya yönümlü inkişaf modelinin formalaşdırılması ixrac fəaliyyətinə güclü dövlət dəstəyi olmadan mümkün deyildir. Odur ki, bu sahədə dünya təcrübəsindən maksimum yararlanmaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Eyni zamanda dövlət inkişafın strateji məqsədlərini və prioritetlərini müəyyənləşdirərkən mövcud olan məhdud resursların səmərəli bölgüsü, institusional, maliyyə və digər vasitələrin köməyi ilə ixracat potensialının artırılmasının lazımi mexanizmlərinin yaradılması, prioritet sahələrin stimullaşdırılması üçün problemli yerləri aşkar etmək məqsədilə ixracat fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və s. kimi məsələlərə də diqqət yetirməlidir. Beləliklə, ölkədə ixracıya yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının və ixracının

genişləndirilməsi zəruridir və danılmaz faktdır ki, bunun üçün ölkənin bu sferada potensialı böyükdür. Odur ki, bu istiqamətdə inkişaf üçün əlverişli şəraitin yaradılması vacibdir.

1.2.Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində aqrar siyasətin əsas istiqamətləri

Kənd təsərrüfatının səmərəli inkişafı və tənzimlənməsi üçün dövlət aqrar siyasəti işləyib hazırlayır və həyata keçirir. Ərzaq probleminin kəskinləşməsi kənd təsərrüfatının, onunla bağlı sahələrin dayanıqlı inkişafını, aqrar münasibətlərin və aqrar siyasətin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini şərtləndirir. Aqrar siyasət yalnız kənd təsərrüfatının və aqrobiznesin digər sahələrinin səmərəli və dinamik inkişafına deyil, həm də bu əsasda kəndin sosial inkişafının, kənd əhalisinin məşğulluğunun və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənən siyasətdir. Ölkənin aqrar siyasəti kənd təsərrüfatının perspektiv inkişafını təmin edən səmərəli mexanizmlər formalaşdırmalı və iqtisadiyyatın aqrar sektorunun rəqabətqabiliyyətiyyətinin yüksək səviyyəsinə nail olmasını təmin etməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı sahəsində mövcud olan problemlər məhz aqrar siyasətin mükəmməl olmaması, ölkə iqtisadiyyatında aqrar sektorun rolu və əhəmiyyətinə lazımi qədər qiymət verilməməsi ilə izah edilir. Başqa sözlə desək, “ölkənin və onun ayrı-ayrı regionlarının dayanıqlı ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin formalaşdırılması obyektiv elmi yanaşmanı, aqrar sahədə iqtisadi islahatların adekvat startegiyasının hazırlanmasını və idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir” [25, səh.105]

İqtisadi ədəbiyyatda aqrar siyasətin mahiyyətinə dair prinsip etibarilə iki yanaşma verilir. Məhdud mənada aqrar siyasət dedikdə iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafına istiqamətlənən məqsədlər və tədbirlər sistemi başa düşülür. Bu halda aqrar siyasət kənd əhalisinin mədəni, sosial-hüquqi və iqtisadi şəraitinin formalaşdırılması üzrə dövlətin və onun icazə verilmiş ictimai-hüquqi institutlarının fəaliyyəti kimi müəyyən edilir. Geniş mənada aqrar siyasətə aqrar sektorun inkişafı siyasəti daxildir: əhalinin əsas təbəqələrinin və qruplarının qida məhsullarının istehlakına dair ərzaq

siyasəti, kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri istehsalı, ticarət, təkrar emal sferaları da daxil olmaqla kənd təsərrüfatına xidmət problemləri ilə bağlı aqrar sənaye siyasəti, xarici ticarətə yönəlik aqrar siyasəti. Bəzi müəlliflər mahiyyətinin daha çox “aqrarzaq siyasətinə uyğun gəldiyinə əsaslanaraq aqrar siyasətin genişləndirilmiş izahını dəstəkləyir”[66, səh. 72]. Belə ki, A.A.Sunşev “aqrarzaq siyasəti dedikdə iqtisadiyyatın aqrarzaq sektorunun inkişafı və səmərəli fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması məqsədilə dövlətin təşəbbüsü üzrə ölkədə həyata keçirilən, elmi baxımdan əsaslandırılmış taktiki və uzunmüddətli strateji tədbirlər kompleksi başa düşür”[86,səh.6]. V.V.Miloserdov və K.V.Miloserdov aqrar siyasəti “şəhərlə kənd arasındakı münasibətlərin formalaşdırılması və tənzimlənməsinin, başlıcası ərzaq problemlərinin həll edilməsinin ideya, məqsəd, vasitə və metodlarının məcmusu kimi müəyyən edir”[66, səh. 14]. Belə yanaşma daha çox ümumi xarakter daşıyır və aqrar siyasətin strateji məqsədmüvafiqliyinin başlıca subyektini, aqrarçıların maraqlarını nəzərə almır.

Elmi və tətbiqi biliklərin milli ensiklopediyasında kənd təsərrüfatı siyasəti əkinçiliklə məşğul olan bütün əhalinin rifahının yüksəldilməsi və kənd təsərrüfatı istehsalında əmək məhsuldarlığının inkişafı baxımından dövlətin və yerli idarəetmə orqanlarının vəzifələri haqqında elm kimi müəyyən edilir. Akademik V.İ.Nazarenko hesab edirdi ki, bütün xüsusiyyətləri ilə aqrar siyasət ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsini təşkil edir[69]. Dövlətin iqtisadi siyasətinin istiqamətlərindən biri kimi həyata keçirilən aqrar siyasət aqrar münasibətlərin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Bu baxımdan dövlətin aqrar siyasəti kənd təsərrüfatı istehsalının obyektiv inkişaf qanunauyğunluğunu əks etdirir və aqrar iqtisadiyyatının iqtisadi, sosial, ekoloji parametirlərinə təsir göstərir.

E.N.Antamoşkinya görə “müasir aqrar siyasət obyektiv iqtisadi qanunların tələblərinə müvafiq olaraq aqrar sənaye kompleksinin səmərəli inkişafının iqtisadi taktika və strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə bağlıdır”[29, səh. 16].

Müasir dövrdə bir çox tədqiqatçılar aqrar siyasətin əsas istiqamətlərinə ərzaq bazarının parametirlərinin tənzimlənməsini, əhalinin zəruri həcmdə ərzaqla təmin edilməsini, aqrar sənaye kompleksində müasir rəqabətqabiliyyətli istehsalın yaradılmasını, onun kadrla təmin edilməsini, kiçik aqrobiznesin (kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və satışı problemlərini həll etmək üçün kooperativlərin formalaşdırılması) fəaliyyəti sisteminin yaradılmasını aid edirlər. Deməli, aqrar siyasət kənd təsərrüfatı və aqrar sənaye istehsalı sferasında dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Aqrar siyasətin məzmunu onun məqsədləri, vəzifələri, istiqamətləri və həyata keçirilməsidərəcəsi ilə müəyyən edilir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, innovasiyanın tətbiqi və inkişafı, bu sektorun resurs potensialının saxlanması müasir aqrar siyasətin prioritetləridir. Ərzaq təhlükəsizliyi problemi kifayət qədər müərkəb və çoxtərəflidir, ona həm ayrı-ayrı ölkələr, həm də beynəlxalq mövqeydən baxmaq lazımdır. Onun hər bir insana, bütövlükdə dövlətə aidiyyəti vardır.

Ərzaq təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsidir. Ona dövlətin əhalinin normal həyat fəaliyyətini təmin edən səviyyədə ərzaqla təmin etmək qabiliyyəti kimi baxmaq lazımdır. Əhalinin sağlamlığını qoruyub saxlamaq və yaxşılaşdırmaq üçün onu tərkibi milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla fərqlənən, yararlı qida ilə təmin etmək lazımdır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin zəruri şərti ərzaq müstəqilliyidir. O, qida məhsullarına tələbatın əsas hissəsinin yerli aqrar sənaye kompleksi hesabına ödənilməsini nəzərdə tutur ki, bu da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının tələblərindən biridir. Deməli, iqtisadi təhlükəsizliyin ayrılmaz hissəsi kimi ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsi iqtisadiyyatın inkişafının mühüm göstəricisidir[65, səh. 10].

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın əksər sahələrindən birbaşa istehsal ehtiyatları əldə edir. Eyni zamanda iqtisadiyyatın əksər sahələrinin, əsasən ölkənin bütün əhalisinin hər gün kənd təsərrüfatı məhsullarına ehtiyacı vardır. Kənd təsərrüfatının çoxlu çağırışlara və təhlükələrə məruz qalan son dərəcə riskli fəaliyyətə aid olduğunu nəzərə alaraq bir çox tədqiqatçılar ərzaq təhlükəsizliyinə ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsas, ayrılmaz hissəsi kimi baxır. Bəzi müəlliflərin fikrincə ərzaq

təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin dövlətin ictimai təhlükəsizliyi və milli müdafiəsi qədər əhəmiyyəti vardır[61, səh. 12].

Müasir dünyada ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sistemində ərzaq təhlükəsizliyinin yeri və rolu qida məhsullarının istehsalı və istehlakının kəmiyyət göstəriciləri, kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi və stimullaşdırılması tədbirləri, idxaldan asılılıq dərəcəsi və s. vasitəsilə müəyyən edilir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sistemində ərzaq təhlükəsizliyinin yeri və rolunun dəqiqləşdirilməsi məqsədilə ona iqtisadi inkişafın nəticəsi, kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi və stimullaşdırılması üzrə iqtisadi tədbirlər kompleksi kimi baxılır. Araşdırma göstərir ki, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri və təbii - coğrafi şərait nəzərə alınmaqla ərzaq təhlükəsizliyinin yeri və rolun müəyyənləşdirilir, onun formalaşdırılması və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

1947-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyasının sənədlərində formalaşdırılan və Ümumdünya Ərzaq Təhlükəsizliyi üzrə Roma bəyannaməsində (1996) konkretləşdirilən qida məhsullarına əlçatanlığa təminat verən iqtisadiyyatın vəziyyəti kimi ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı aşağıdakı ünsürlərə əsaslanır:

- 1) təhlükəsiz qida məhsullarının mövcudluğu,
- 2) qidaya kəmiyyət və doydurucu baxımdan kifayətləndirici fiziki əlçatanlıq,
- 3) əhalinin bütün sosial qrupları və təbəqələri üçün ərzağın iqtisadi əlçatanlığı,
- 4) milli ərzaq sisteminin müstəqilliyi, yəni ərzaq müstəqilliyi,
- 5) milli ərzaq sisteminin əhalinin ərzaqla təchizatına mövsümü, hava və digər dəyişikliklərin təsirini azaltmaq imkanları,
- 6) milli ərzaq sisteminin geniş təkrar istehsal rejimində inkişaf etmək qabiliyyəti[93].

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nin (6 dekabr 2016 -cı il) strateji məqsədlərindən biri də qida təhlükəsizliyinin davamlılığını təmin etməkdir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsi, o cümlədən qida ilə özünü təmin etmə səviyyəsinin artırılması üçün bir sıra prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Belə ki, birinci istiqamət qida təhlükəsizliyi sahəsində məlumat və monitoring sisteminin yaradılmasıdır, ikinci

prioritet istiqamət, xüsusən də fəvqəladə hallarda hər bir bölgə üzrə əhalinin bütün təbəqələri üçün etibarlı qida təhlükəsizliyini təmin edəcək mexanizmləri formalaşdırmaq, nəhayət üçüncü prioritet istiqamət ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsidir ”[1].

Yeni iqtisadi çağırışlar və təhlükələr, həmçinin aqrar sektorda strateji hədəflərin müəyyənləşdirildiyi şəraitdə ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi konseptual yanaşmaların, kriteriyaların, indikatorların (göstəricilərin) və hədd kəmiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, təhlükə və risklərin aşkar edilməsi bir qayda olaraq xüsusi kriteriyaların, indikatorların və hədd kəmiyyətlərinin köməyi ilə universal və xüsusi metodoloji qayda və metodika əsasında həyata keçirilir.

Ərzaq təhlükəsizliyin kriteriyası dedikdə əhalinin qida məhsulları ilə təminatı sferasında işlərin vəziyyətini müzakirə etməyə imkan verən, iqtisadi obyektin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi vasitəsi kimi istifadə edilən əlamətlər başa düşülür. Qlobal, lokal və optimallıq kriteriyaları ayırd edilir. Optimallıq kriteriyası mümkün olanlardan ən yaxşısının qəbul edilməsidir. Lokal kriteriya əsasında qlobal kriteriyalar formalaşdırılır. Öz növbəsində indikatorlar (göstəriciləri) öyrənilən obyektlərin xarakteristikasını müşahidə etmək və ölçmək əlverişliliyini əks etdirən iqtisadi göstəricilərdir. Onlar iqtisadi proseslərin inkişafının əsas istiqamətlərini göstərir. Indikator ərzaq təhlükəsizliyinin mühüm iqtisadi göstəricisidir, cari vəziyyət, dəyişiklik və dinamika baxımından ərzaq təhlükəsizliyinin xarakteristikasını əks etdirir. Ərzaq təhlükəsizliyinin indikatoru iqtisadi proseslərin gözlənilən inkişaf istiqamətini müəyyən dəqiqlik dərəcəsi ilə qabaqcadan görməyə imkan verən istiqamətverici iqtisadi göstəricidir. Ərzaq təhlükəsizliyinin mikro- və makroiqtisadi indikatorlarını ayırmaq olar.

İndikatorlar ərzaq təhlükəsizliyinin mühüm istiqamətləri, “ümumi iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətli göstəricilərdir”. Bir ölçülü göstəricilərdən fərqli olaraq indikatorlar vektor xarakterlidir və bu da aqrar sferanın inkişafının və dayanıqlı fəaliyyətinin sərhədlərini müəyyən etmək məqsədilə onlardan istifadə edilməsinə imkan verir. Professor

S.Silvestrovanın fikrincə indikatorun hədd qiyməti hacalanma nöqtəsi, hədd kəmiyyətidir. Professor V.K.Sencaqovun qeyd etdiyi kimi indikatorların köməyi ilə iqtisadi təhlükəsizlik sistemində böhran, “ağrılı nöqtələr” aşkar edilir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin hədd kəmiyyətləri ərzaq sisteminin normal fəaliyyətinə mane olan və təhlükələrin formalaşmasına gətirib çıxaran kənarlaşmalar, hədd qiymətləridir. Hədd kəmiyyətləri nəzarət edilən parametirə verilən qiymətdir. V. K. Sençakovun qeyd etdiyi kimi “iqtisadi təhlükəsizliyin hədd kəmiyyətləri normal rejimdə iqtisadiyyatı fəaliyyət imkanlarından məhrum edən maliyyə-iqtisadi indikatorların hədd kəmiyyətidir”[53].

Təcrübədə krieteriyaların, indikatorların və hədd kəmiyyətlərin köməyi ilə istehsalın dinamikası, qida məhsullarının bölgüsü və istehlakı təhlil edilir. Ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi prosesində qida məhsulları ilə təminatlılıq sferasında təhlükə və riskləri aşkar etməyə imkan verən müqayisə metodlarının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik vəziyyətinin indikatorları kimi kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının həcm indeksindən, həmçinin gün ərzində yaşlı insanın 3000-3200 kalorili qida istehlakından, ərzaq təhlükəsizliyinin krieteriyaları kimi isə qida məhsullarının daxili istehlakında idxalın xüsusi çəkisi, kənd təsərrüfatında investisiyanın səviyyəsi, dövlət büdcəsinin xərcləri və s. istifadə edilir.

Ənənəvi olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi tibbi-fizioloji işləmələrə əsaslanır. Belə ki, ÜST-nin (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı) metodologiyasına görə yaşlı insan gündə 3000-3200 kaloridən az olmayan qida əldə etməlidir. BMT-nin tövsiyyələrinə uyğun olaraq əhali qida məhsullarına iqtisadi və fiziki əlçatanlıq imkanına malik olmalıdır və ölkədə aqrosənaye məhsullarının əsas qrupları üzrə ərzaqla özünü təmin etmənin orta səviyyəsi 80%-dən az olmamalıdır. Bununla yanaşı BMT-nin metodikasına görə dünya ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyəti iki göstərici əsasında - dünya taxıl ehtiyatının həcmi və hər nəfərə düşən taxıl istehsalı - müəyyən edilir.

ÜƏT-nın (Ümumdünya Ərzaq Təşkilatının) müəyyənləşdirdiyi metodikada ərzaq təhlükəsizliyinin və müstəqilliyin (asılıolmamanın) həddi ərzaq istehlakının ümumi həcmində idxalın həcmnin 20% olması müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda hər bir ölkə obyektiv və subyektiv amillər nəticəsində özlərinin ərzaq təhlükəsizliyinin həddini müəyyən edir. Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkə özünün ərzaq müstəqilliyini qoruyub saxlaması üçün idxal məhsullarının daxili istehlakında payı 20-25%-i keçməməlidir. Böhran şəraitində ərzaqla təminatlılığın mühüm göstəricilərindən biri daimi yeniləşən dövlətin strateji ərzaq ehtiyatıdır. Onu da qeyd edək ki, məhsul ehtiyatının həcmi ölkə səviyyəsində 60 gün müddətinə müəyyən edilir[61, 62].

Ərzaq təhlükəsizliyinin təhlilində bir qayda olaraq ümumisqəbul edilmiş kriteriyalardan istifadə edilir:

- əhalinin qida məhsullarının zəruri dəstinə fiziki əlçatanlığı nəzərə alınmaqla dövlətin ərzaqla özünü təminatlılıq səviyyəsi,

- müxtəlif xərc nöqtəyi-nəzərindən ərzaq məhsullarına iqtisadi əlçatanlıq səviyyəsi,

- ərzağa fiziki əlçatanlıq səviyyəsi.

Qeyd edilənlərlə yanaşı ərzaq təhlükəsizliyi istehlak tələbi, şəxsi istehlakın strukturu, pul gəlirlərinin səviyyəsi, demoqrafik amil, kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi, ÜDM-da payı və s. ilə də xarakterizə edilir.

Yeni şəraitdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin strateji məqsədləri və vəzifələri müasir çağırışlara və təhlükələrə adekvat olmalıdır. Belə ki, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- bütün əhalinin ərzaq məhsullarının əsas növləri üzrə özünü təmin etmənin təşkili,

- bazar iqtisadiyyatı qanunları ilə vəhdətdə dövlət dəstəyi ilə əlaqədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəli artımını təmin etmək,

- ərzaq təhlükəsizliyini möhkəmləndirərkən təbii və təsərrüfatşılığın sosial-iqtisadi şəraiti üzrə regional fərqliliyi nəzərə almaq,

- əhalinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatlılığının iqtisadiyyatın aqrar-sənaye istehsalının daxili və xarici təhlükələrdən müdafiəsi ilə bağlı.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verən aqrar siyasətin prioritet tədbirləri məcmusuna ərzaq bazarı infrastrukturunun modernləşdirilməsi və aqrar sektorun bütün istehsalçıları üçün onun əlçatanlıq dərəcəsinin yüksəldilməsini, ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətinin kompleks təhlili sisteminin formalaşdırılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının regionlararası ticarətinə maneələrin aradan qaldırılmasını, qida məhsullarının təhlükəsizliyinə və keyfiyyətinə nəzarət üzrə vahid dövlət orqanının yaradılmasını və s. aid etmək olar.

Aqrar siyasətdə xarici iqtisadi sahə və kəndin sabit inkişafı ilə bağlı tədbirlərin də yer alması vacibdir. Ölkənin kənd təsərrüfatının texnologiya, maşın, avadanlıq və digər resursların idxalından asılılığını azaltmaq lazımdır.

Beləliklə, aqrar siyasətinin mahiyyətinə dair yanaşmaların təhlili onun dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən olduğunu qeyd etməyə imkan verir. Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin, kənd əhalisinin məşğulluğunun yaxşılaşdırılmasının mühüm amilidir. Ona görə də onun inkişafına xüsusi önəm vermək lazımdır.

Aqrar siyasətin prioritet istiqaməti yerli kənd təsərrüfatı istehsalını təkmilləşdirilmək və inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün ASK-nin inkişafına xüsusi kapitalın və kommersiya strukturlarının kapitalının cəlb edilməsinə, kiçik sahibkarlığın inkişafını təmin edən hüquqi və iqtisadi şərait yaratmaqdır. ASK-nin inkişafında xarici ölkələrin aqrar siyasətinin perspektiv istiqamətlərinin və qabaqcıl təcrübələrinin öyrənilməsi, dövlət, iqtisadiyyat, biznes və aqrar sektorun qarşılıqlı fəaliyyəti heç də az rol oynamır. Yaxın perspektivdə aqrar siyasətin prioritetləri kimi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin, kənd əməyinin nüfuzunun artırılması siyasəti olmalıdır [14].

Bizim ölkənin münbit torpağı, kənd təsərrüfatı üçün əlverişli iqlim şəraiti və kənddə çalışmaq istəyən insanlar vardır. Bu insanlara həmin sahənin səmərəli və dinamik inkişafı üçün yalnız şərait yaratmaq lazımdır.

Kənd təsərrüfatına dövlət tərəfindən göstərilən dəstək systemsiz xarakterdə olmamalı və bu sektor uçuş idxal məhsullarının təzyiqi ilə (aşağı qiymət, nəticə etibarilə aşağı keyfiyyət) sınağa çəkilməməlidir. Səmərəli aqrar siyasəti əsasında kənd təsərrüfatı vahid şəkildə qurulmuş sistemə gətirilməlidir. Yalnız belə yanaşma əsasında kənd təsərrüfatının səmərəliliyini yüksəltmək olar. Mükəmməl aqrar siyasəti kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının və onunla bağlı sənaye sahələrinin sürətli inkişafını təmin edən 3 məqsədə hədəflənməlidir:

- 1.Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin yüksəldilməsi,
- 2.Kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinin azaldılması,
- 3.Məhsul satışının artırılması.

Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafını təmin etmək və vəziyyəti normallaşdırmaq üçün aqrar istehsalçılarının gəlirlərinin sabit minimal səviyyəsinin təmin edilməsi ilə bağlı hissəsinə dövlətin müdaxiləsi zəruridir. Düzgün aqrar siyasət ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edər, kənd təsərrüfatının ixracat imkanlarını artırır və bu sahənin məhsullarına olan global tələbatın bir hissəsini qarşılaya bilər.

Ölkədə formalaşmış ümumiqtisadi şərait kənd təsərrüfatı istehsalçılarının yerli bazarda səmərəli rəqabətinə imkan verməlidir. Bu, ölkənin kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənən zəruri tədbirlərlə bağlıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalçıları öz məhsullarının satışı ilə bağlı problemlərlə qarşılaşmamalıdır. Kənd təsərrüfatı xammalının saxlanması və təkrar emalı, ticarət şəbəkəsi inhisarçılıq ünsürlərindən kənar olmalıdır. Əks halda bu yüksək məhsuldarlıq şəraitində əldə etmə qiymətinin əhəmiyyətli şəkildə aşağı salınmasına, nəticə etibarilə təsərrüfatların rentabellik səviyyəsinin azalmasına və müflisləşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Buna uyğun olaraq dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının alternativ mexanizmlərini (ixracata yönəlik, dövlət sifarişi, daxili bazarın müdafiəsi və s.) formalaşdırmalıdır. Qeyd edilən problemlərin həll edilməsi məqsədilə bir çox dünya ölkələrində sınaqdan uğurla çıxmış vasitələrdən istifadə edilməsi məqsədəuyğun olar. Belə ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərini yüksəltmək üçün onların subsidiyalandırılması, məhsul növləri üzrə onun diferensiallaşdırılması, dövlət təminatlı

minimal satış qiymətinin tətbiqi, əldə edilən istehsal resurslarına tətbiq edilən vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. zəruridir.

Dövlət təminatlı minimal qiymət aqrar biznes subyektləri üçün kənd təsərrüfatı istehsalını proqnozlaşdırıla bilən sabit olmasını təmin edir. ABŞ-da bu mexanizm belə işləyir. Belə ki, aqrar siyasət departamenti kənd təsərrüfatı ilinin əvvəlində sərbəst bazarda qiymət aşağı düşdüyü halda fermerlərin öz məhsullarını dövlətə sata biləcək minimal qiymətləri açıqlayır. Təminatlı minimal qiymətləri bilən kənd təsərrüfatı istehsalçıları sabit rentabelliği təmin edən özlərinin maya dəyərlərini və istehsalının həcmi idarəədə bilir. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən əldə edilən resurslara vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi onların maliyyə dəstyi mexanizminin sadəliyini və şəffaflığını təmin etməlidir. İnvestisiya layihələrinin bir hissəsinin dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılması da kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maya dəyərinin azaldılmasına müsbət təsir göstərə bilər. İnvestisiya layihələrinin subsidiyalaşdırılması istehsalın modernləşdirilməsinə və resursqənaət texnologiyalardan istifadə edilməsinə imkan verir ki, , bu da öz növbəsində xərclərin aşağı salınmasına gətirib çıxarır. Dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək məqsədilə bu mexanizmdən fəal istifadə edilir.

Hazır kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı problemini həll etmək məqsədilə ixracın stimullaşdırılmasına, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin ərzaqla təminatlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və bazarın gömrük - tarif tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə yönəlik tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur. İxracı stimullaşdırmaq üçün ərzaq məhsulları üzrə ticarət balansının nizama salınması və istehsal edilmiş məhsulların satışının sabit və diferensiallaşdırılmış sisteminin formalaşdırılması zəruridir. Ölkədə idtehsal edilmiş ərzaq məhsullarının əhalinin aztəminatlı təbəqələri tərəfindən əldə edilməsi məqsədilə maliyyələşdirmə sisteminin tətbiqi iki problemi - kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı və sosial sabitlik problemini - həll etməyə imkan verir.

Kənd təsərrüfatının inkişaf potensialını müəyyən edən dörd amil torpaq resursları, əmək resursları, texnologiya və məhsulların satış bazarıdır. Ölkə əsas kənd

təsərrüfatı resursu olan torpaq ehtiyatına malikdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması əmək resursları ilə də təmin edilmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasının və səmərəliliyin yüksəldilməsinin mühüm mənbələrindən biri də müasir texnologiyaların tətbiqidir. Kənd təsərrüfatı istehsalının olduqca mühüm amillərindən biri məhsulların satış bazarının olmasıdır. Bu baxımdan da ölkə həm daxili, həm də xarici bazarda böyük potensiala malikdir. Daxili tələbin potensialı kənd təsərrüfatı məhsullar ilə özünü təmin etmə səviyyəsinin, əhəlinin hər nəfərinə düşən istehlakın artımı, məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsi, heyvandarlıq sahəsinin bitkiçilik məhsullarına tələbinin artması ilə şərtlənir. Ölkənin xarici bazarda, həm dünyanın bir sıra regionlarında ərzaq çatışmazlığının artması, həm də özünün coğrafi vəziyyət ilə əlaqədar olaraq xarici bazarda yaxşı imkanları vardır.

Növbəti mərhələdə kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının başlıca prinsipi artıq nail olunmuş nəticələr bazasında retrospektiv planlaşdırmadan yerli aqrar sektorun real istehsal imkanlarının və qida məhsulları bazarının tutumunun qiymətləndirilməsinə əsaslanan planlaşdırmaya keçiddir. İkinci prinsip kənd təsərrüfatı istehsalçıları arasında eyni rəqabət şəritinin yaradılmasıdır. Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi əsasında aqrar siyasət tədbirlərini üç əsas hissəyə -daxili satış bazarının inkişafına, istehsalın stimullaşdırılmasına və ixracın inkişafına istiqamətlənmiş tədbirlər -ayırmaq olar.

Dövlətin aqrar siyasəti kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlı inkişafına şərait yaratmalıdır. Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı dedikdə kəndin sabit sosial-iqtisadi inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmnin artırılması, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, kənd əhalisinin tam məşğulluğuna nail olunması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, torpaqdan səmərəli istifadə edilməsi başa düşülür.

Dövlətin aqrar siyasəti aşağıdakı prinsipləri əsaslanmalıdır:

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının və dövlətin maraqlarının uzlaşdırılması,
- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dövlət dəstəyinə əlçatanlığı və onun ünvanlılığı,
- kənd təsərrüfatında bərabər rəqabət şəraitinin təmin edilməsi,

-dövlətin aqrara siyasəti və kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət dəstəyinin formaları haqqında informasiyaya əlçatanlığın təmin edilməsi,

-kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı üzrə ardıcıl aqrar siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi,

-aqrar siyasətin formalaşdırılmasında kənd təsərrüfatı istehsalçıları assosiasiyasının, ittifaqlarının və elmi təşkilatların, ictimai birliklərin və s. iştirak etməsi.

Dövlətin aqrar siyasətinin əsas məqsədlərinə aiddir:

-kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini və rəqabətqabiliyyətliyini yüksəltmək,

-kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafını, kənd əhalisinin məşğulluğunu və onların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmək,

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirliliyinin yüksəldilməsini təmin etməyə qadir səmərəli fəaliyyət göstərən bazarı formalaşdırmaq,

- kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün istifadə edilən təbii resursları qoruyub saxlamaq və təkrar istehsal etmək,

-əlvərişli investisiya mühiti yaratmaq və bu sektora yönəldilən investisiyanın həcmi artırmaq,

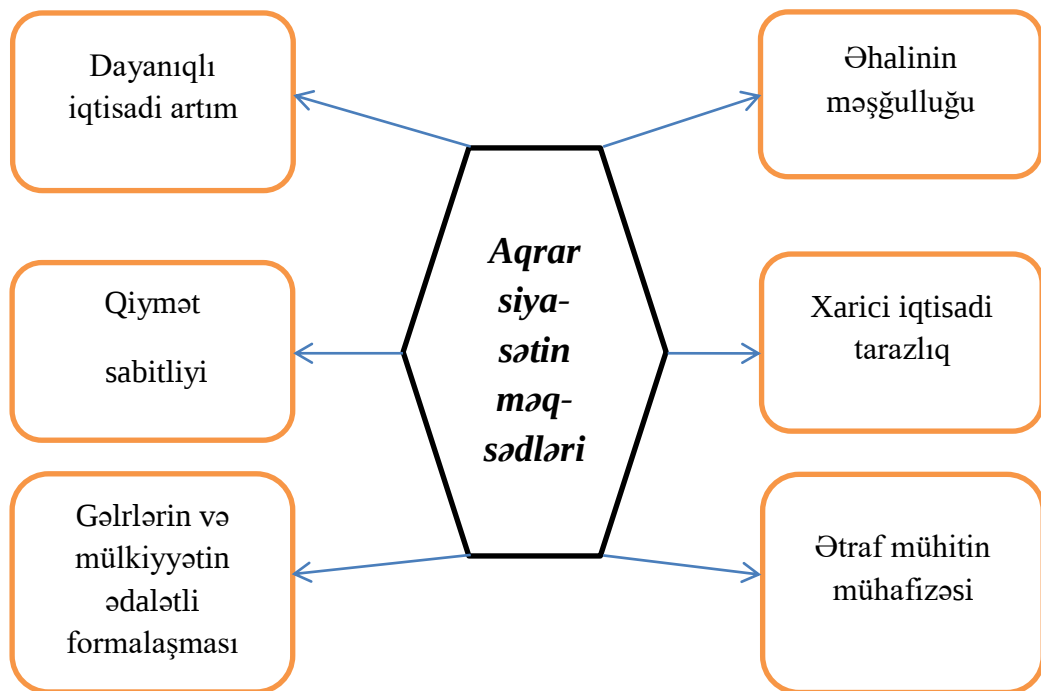
-kənd təsərrüfatının innovasiya fəallığını artırmaq, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalının qiymət indeksini müşahidə etmək və s.[49, səh. 75].

Ümumiyyətlə, aqrar siyasətin tərkib hissələrinə aqrar sferanın inkişafını, ərzaq məhsulları ilə təminatı, kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici ticarəti siyasətini, kənd təsərrüfatı infrastrukturunun yaradılmasını aid etmək olar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aqrar siyasətin ümumi məqsədləri konkret iqtisadi, sosial, ərazi, sahə, ekoloji məqsədlərə görə təfərrüatlaşdırıla bilər. Eyni zamanda dövlətin inkişaf mərhələlərindən, təbii-tarixi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq konkret məqsədlərin nisbəti dəyişə bilər. Məqsədlərin qarşılıqlı əlaqəsi 2 sayılı sxemdə təsvir edilmişdir (sxem 1.1.).

Göründüyü kimi məqsədlər çoxbucalıqlarının üçünü daxili iqtisadi məqsədlər-dayanıqlı iqtisadi artım, əhalinin məşğulluğunun yüksək səviyyəsi və qiymət sabitliyi

- təşkil edir. Dördüncüsünü xaric iqtisadi tarazlığın təmin edilməsi, beşincisini gəlirlərin və mülkiyyətin ədalətli yaranması üzrə sosial məqsəd, altıncısını isə ətraf mühitin mühafizəsi təşkil edir.

Sxem 1.1. Aqrar siyasətin məqsədləri

Ölkənin aqrar siyasəti ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, aqrar sektorun rəqabətqabiliyyətiyyətinin və innovasiya fəallığının yüksəldilməsinə, qida məhsulları ilə əhalinin təlabatlarının ödənilməsinə və onların istehsalının genişləndirilməsinə, ərzaq məhsullarının idxalından asılılığın aradan qaldırılmasına, kənd təsərrüfatının ixracat imkanlarının artırılmasına, kənd əhalisinin normal sosial şəraitinin və yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Qeyd edilən yanaşmalar və prioritetlər əsasında ölkənin aqrar siyasətinin formalaşdırılması bütövlükdə iqtisadiyyata müsbət təsir göstərə bilər. Belə ki, kənd təsərrüfatının inkişafı onunla bağlı infrastrukturun və sənaye sahələrinin canlanmasına və nəticə etibarilə iqtisadi artımın multiplikator səmərəsinin yüksəldilməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına, iqtisadi fəallığın artmasına, işsizliyin azalmasına, istehsal prosesinin modernləşdirilməsinə və intensivləşdirilməsinə, xərclərin aşağı salınmasına

və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, daxili və xarici bazarda ticarət fəallığının artmasına, ixracın stimullaşdırılmasına, idxaldan asılılığın azaldılmasına, kənd təsərrüfatı xammalının və məhsullarının saxlanması, daşınması və s. infrastrukturunun formalaşmasına və inkişafına, kənd təsərrüfatı istehsalçıların gəlirlərinin artmasına, kənd əməyinin və aqrar peşənin nüfuzunun yüksəlməsinə, əhalinin sosial müdafiəsinin güclənməsinə və s. gətirib çıxara bilər. Bütövlükdə götürdükdə aqrar sektorun inşafı və kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması sosial vəziyyətin və ölkə iqtisadiyyatın sabitliyinin, dayanıqlı inkişafının, iqtisadi və ərzaq müstəqilliyinin təminatçısıdır.

1.3.İxracıönümlü istehsalın stimullaşdırılması və dünya təcrübəsi

Son dövrlərdə Ölkə iqtisadiyyatı sahələrinin, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafının innovasiya yoluna keçirilməsi iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və rəqabətqabliyyətiyinin yüksəldilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Lakin təcrübə göstərir ki, hələ ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək rəqabətqabliyyətiyi təmin edilməyib, səmərəlilik səviyyəsi innovasiya əsasında istehsalın genişləndirilməsinə və ixracat potensialının artırılmasına imkan vermir. “Səmərəliliyin və rəqabətqabliyyətiyin yüksəldilməsini həqiqətən təmin edən sahələrin modernləşdirilməsi və inkişafın innovasiya yoluna keçilməsi milli iqtisadiyyatın mövcud liberal inkişaf modelinə köklü dəyişikliklərin edilməsini zərurir edir” [48, 59]. Burada ilk növbədə söhbət, bütün səviyyələrdə sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tərəfindən idarəedilməsinin gücləndirilməsindən, kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin səmərəliliyinin və rəqabətqabliyyətiyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənən zəruri iqtisadi şəraitin və mexanizmlərin yaradılması və həyata keçirilməsi üzrə məsuliyyətin yüksəldilməsindən gedir. İdxaldan asılılığın azaldılması, formalaşmış yeni makroiqtisadi vəziyyət, manatın devalvasiyası, aqraq sektorda təsərrüfatçılıq modelinin ən yaxşı dünya standartlarına yaxınlaşdırılması zəruriliyi idxalı əvəzədən sahələrin inkişafını iqtisadi baxımdan məqsədəmüvafiq edir. “Son 200 ildə praktiki olaraq bütün ölkələr bu və ya digər səviyyədə idxalı əvəzədən modeldən istifadə etmişdir və edir” [52,92].

Ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2016-cı il 6 dekabr tarixində “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji yol xəritəsini təsdiq etmişdir. Bu sənədə idxalı əvəzədən kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı və onların stimullaşdırılması, ixracat imkanlarının artırılması prioritet istiqamətlərdən biri kimi qəbul edilmişdir” [1]. Odur ki, dünya təcrübəsində geniş tətbiq edilən iqtisadi inkişaf strategiyalarının mənfi və müsbət cəhətlərinin, onların səmərəli tətbiqi şərtlərinin və imkanlarının araşdırılması olduqca vacibdir.

Ümumiyyətlə, hər bir dövlət daimi olaraq iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi yollarını axtarır. Təcrübədə iqtisadi strategiyanın iki əsas variantı - idxalı əvəzədən, yəni, daxili bazarda idxal məhsullarını əvəzetmək məqsədilə milli istehsalın inkişafı və ixracatı, yəni iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsi üçün valyuta daxilolmalarını təmin edən ixracatın inkişafının stimullaşdırılması - işlənib hazırlanmışdır. İstənilən milli iqtisadiyyatın daxili və xarici rəqabətqabiliyyətiyyətinin səviyyəsinə bir çox amillər, o cümlədən əmək məhsuldarlığı, müdafiə tədbirlərinin səviyyəsi, bu və ya digər sahənin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin miqyası, milli valyutanın məzənnəsi və s. təsir göstərir. Dünya təcrübəsində idxal məhsullarını milli məhsullarla əvəz etmək məqsədilə müxtəlif mexanizmlərdən (gömrük- tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi, ölkə daxilində istehsalın subsidiyalaşdırılması və s.) istifadə edilir.

İqtisadi inkişafın idxalı əvəzədən modelinin əsas mahiyyəti idxal edilən məhsulun daxili bazarda yerli istehsal məhsulları ilə əvəz edilməsidir. Başqa sözlə desək, bu, sabit və yüksək iqtisadi artıma nail olmaq məqsədilə iqtisadiyyata kəskin dövlət müdaxiləsi növlərindən biridir. Bu modelin həyata keçirilməsində uğura nail olmaq üçün müvafiq dövlət siyasəti zəruridir. Dövlət idxal tariflərini müəyyənləşdirmək və artırmaq, kvotalar tətbiq etmək, həmçinin mübadilə məzənnəsinin, istehsal amillərinin qiymətinin, faiz dərəcəsinin tənzimlənməsi vasitəsilə belə siyasəti həyata keçirə bilər.

Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə idxalı əvəzədən strategiyaya milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və iqtisadi inkişafa nail olma prosesi kimi dəyərləndirilir.

Strategiya istehlak malları istehsalının təşkilinə əsaslanır və daha sonra aralıq malların daxil edilməsi yolu ilə istehsalın çeşidi genişlənir. Məqsəd yüksək texnoloji malları istehsal edən əsas qabaqcıl texnologiyaları mənimsəməkdir. Məlumdur ki, idxalı əvəzədən proseslərin təşkili idxal edilən aralıq komponentlərdən və qovşaqlardan istifadəyə əsaslanır ki, bu da xarici ticarət balansının kəsinin artımın gətirib çıxara bilər. İdxalı əvəzədən strategiyanın əsas prinsipləri istehsalın strukturunun dəyişməsinin tədqiqi ilə məşğul olan iqtisadçılar (R.Prebiş və Q. Myurdal) tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. “Onlar idxalı əvəz etmək üçün yerli bazarda sənaye sektoru məhsullarının istehsalının genişləndirilməsini zəruri hesab edirdilər. Əsas ideya iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin köməyi ilə idxal edilən malların yerli mallarla əvəz edilməsi yolu ilə “gənc sahələrin”, xüsusilə ağır sənayenin müdafiəsi zərurliyindən ibarətdir. Onlar milli sənayenin möhkəm bazasının yaradılması, onun zəruri inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsi üçün milli sənayenin müdafiəsinin zəruriliyi fikrini əsaslandırırdı. Dövlət yalnız tariflər, kvotalarla deyil, həm də valyuta məzənnəsinin, istehsal amillərinin qiyməti, faiz dərəcəsinin tənzimlənməsi vasitəsilə öz məqsədlərinə nail ola bilər. Bu modelin tətbiqi şəraitində dövlət təşkilatları enerjidaşıyıcılarının istehsalı və digər mühüm xammal sahələrində, həmçinin emal sənayesində səhm nəzarət paketini əldə edirlər və bu zaman həmin müəssisələrə yerli istehsal mallarını istehsal etmək məqsədilə müxtəlif xarakterli güzəştlər verilir. Yerli malların üstünlük əldə etməsi nəticəsində idxal malları bazardan sıxışdırılır. Nəticədə milli sənayenin artımı üçün əlverişli şərait formalaşır və texnoloji tərəqqiyə nail olunur” [48, 51, 52].

İdxalı əvəzədən startegiyanın həyata keçirilməsi qərarını qəbul edən ölkələrin əksəriyyəti sənayeləşmənin inkişafına daha çox fikir verirdilər. Bu zaman bir qayda olaraq idxalı əvəzədən strategiyanın həyata keçirilməsinə daha qabaqcıl texnologiyaya ehtiyacı olmayan istehlak mallarının istehsalının təşkilindən başlanılırdı. Növbəti mərhələdə dövlət sənayenin ağır maşınqayırma, avtomobil sənayesi kimi sahələrin sürətli inkişafını tələb edirdi. Belə cəhdlər dövlət siyasətinin başlıca prioritetləri idi. Həmin sahələrin inkişafı məqsədilə onların müdafiəsinin və stimullaşdırılmasının müxtəlif tədbirləri işlənilib hazırlanır və həyata keçirilirdi. Onlara vergi güzəştləri

şəklində birbaşa subsidiyanı, yeni istehsalın yaradılmasına birbaşa dövlət investisiyasını, bank kreditlərinin verilməsi sahəsində güzəştləri, həmçinin idxal müqavilələrinin həyata keçirilməsinə güzəştləri və s. aid etmək olar. Məsələn, Türkiyədə sənayeləşdirmə məqsədilə yaradılan dövlət kampaniyasının xüsusi çəkisi sənaye istehsalının ümumi dəyərində 50%-ə yaxın təşkil edirdi. Braziliyada dövlət üçün prioritet sahələr aşağı faiz dərəcəsi ilə uzunmüddətli maliyyə resursları əldə edə bilirdi. Bu tip subsidiyalar sənayeyə yönəldilən ümumi investisiyanın 5%-ni təşkil edirdi. Bundan başqa dövlət müəssisələrinin aiyansları kreditlər hesabına maliyyələşdirilirdi. İflas ərafəsində olan özəl sənaye müəssisələri onların əsasında dövlət kampaniyaları yaratmaq məqsədilə birləşirdilər. Sənayeləşmənin ilk dövründə bütün kampaniyalar yaxşı işləyirdilər və sənayenin yeni sahələri sürətlə inkişaf edirdi. Dövlət, iqtisadiyyatın inkişafı üçün hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edirdi. Xüsusilə prioritet sahələrin inkişafının dəstəklənməsi üçün zəruri infrastrukturun yaradılması və inkişafı üzrə tədbirlər həyata keçirilirdi. Real ÜDM daimi artırdı, işsizlik səviyyəsi aşağı düşürdü. İdxalı əvəzədən siyasətin həyata keçirilməsi prosesinin əvvəlində mövcud olan və yeni yaradılan müəssisələr kifayət qədər uğurla fəaliyyət göstərirdi. Dövlət, müəyyən sahələrin inkişafı proqramı çərçivəsində onların fəaliyyətinə kömək göstərirdi və iqtisadi artım tempini saxlamaq üçün zəruri infrastrukturun inkişafına vəsait ayırırdı.

İdxalı əvəzədən strategiyanın həyata keçirilməsinin başlanğıcında sahələrin dövlət müdafiəsinin müvəqqəti hadisə olduğunu və onların bazarda xarici kampaniyalarla rəqabət aparmağa qadir səviyyə çatana qədər davam edəcəyi elan edilirdi. Lakin təcrübə bunun əksini göstərdi. Araşdırmalar göstərdi ki, bir çox sənaye sahələri 20 il dövlət tərəfindən müdafiə olunmasına baxmayaraq rəqabətqabiliyyətliliyin zəruri səviyyəsinə çatmamış, hətta yeni texnologiyaların mənimsənilməsi nəticəsində bu səviyyəyə nail olanlar tezliklə bu üstünlükdən məhrum olmuşdur. Bu hadisə göstərdi ki, yeni müəssisələrin dövlət tərəfindən yüksək səviyyədə idarəedilməsi nəticəsində beynəlxalq rəqabətdə iştirak etmək üçün zəruri səmərəlilik dərəcəsinə heç də həmişə nail olunmur. İdxalı əvəzədən strategiyanın həyata keçirilməsi əksər ölkələrdə sənayenin artımını təmin etsədə, istehsalın səmərəli təşkilindəki səhvlər, dövlət

subsidiyalarının verilməsində yanlış qərarlar və müəssisələrin böyük həcmli borcları dünya iqtisadiyyatını zəiflətməmişdir. Müdafiə edilən sahələrin rəqabətin müvafiq kriteriyalarına cavab vermədiyi və onların daimi müdafiəyə ehtiyacı olduğu ortaya çıxmışdır. İdxalı əvəzədən strategiyada sənaye istehsalının təşkilində məqsəd daxili tələbin təmin edilməsidir. Lakin xarici kampaniyalarla rəqabət sadə proses deyil, bu yüksək bilik, bacarıq və təcrübə tələb edir. Bundan başqa istehsal edilən məhsulun miqyasının az olması ilə bağlı istehsal xərclərində də problemlər ola bilər [51,55].

Xarici firmalarla rəqabət aparmaq qabiliyyətində olmaq ilk növbədə müvafiq qiymət səviyyəsinə nail olmanın təmin edilməsini tələb edir. Qapalı iqtisadiyyatda belə tələb yoxdur. Bundan başqa hesab edilir ki, idxalı əvəzədən strategiya özünə digər istiqamətləri, o cümlədən ixracın inkişafının və ixracat istehsalının stimullaşdırılması tədbirlərini daxil edir. Bu zaman idxalı əvəzədən strategiyanın ən cəlbedici məqamı xarici valyutada xərclərin azalması və nəticə etibarilə ticarət balansının kəsirinin azalmasıdır. Lakin tamamlayıcı ünsürlərin idxalından yüksək asılılığı bütün milli istehsalı təhlükə altında qoyur.

XX əsrin ikinci yarısında əvvəllər idxalı əvəzədən strategiyadan istifadə edən bir sıra Asiya ölkələri (Çənubi Koreya, Malayziya, Tailand və s.) iqtisadi artımın stimullaşdırılması əsasında iqtisadi inkişaf strategiyası adlandırılan alternativ model işləyib hazırlamışdılar. Bu modelə müvafiq olaraq dövlət bütün iqtisadiyyatın, o cümlədən ixracat sahələrinin inkişafını təmin edə bilən bəzi seçilmiş sahələri müdafiə edirdi. İxrac istehsalının stimullaşdırılması və ixracın genişləndirilməsi əsasında iqtisadi inkişaf strategiyası ölkənin müqayisəli üstünlüyə malik olduğu istehsalın, malların ixracının stimullaşdırılması vasitəsilə milli ixracın genişləndirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da sənayeləşmə prosesinin sürətləndirilməsi məqsədi daşıyır. Bu strategiya daxili bazarın xarici rəqabətçilər üçün açıq olmasını tələb edir. Tarif maneələrinin azaldılması, üzən valyuta məzənnəsi, ixracat sahələrinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və birbaşa xarici investisiyanın cəlb edilməsi, ixraca kömək göstərilməsi strategiyasının həyata keçirilməsi iqtisadi inkişaf məqsədilə istifadə edilən əsas vasitələrdir. İxracın inkişaf strategiyasını qəbul edən

ölkələr iqtisadi inkişafın planlaşdırılması çərçivəsində onun həyata keçirilməsindən uğurlar əldə edirlər. “Əvvəllər özlərinin iqtisadi inkişaf strategiyalarının əsasında idxalı əvəzədən modeli qoyan Latin Amerikası ölkələri sənayeləşmədə uğur əldə etmədiyindən ondan ixracın genişləndirilməsinə əsaslanan iqtisadi inkişaf strategiyasının xeyrinə imtina etmişdir” [52].

İxracın inkişafı strategiyasında valyuta daxilolmalarının başlıca mənbəyi xarici bazarın tələbidir. İxracın stimullaşdırılması strategiyasının mahiyyəti ixrac yönümlü istehsalı inkişaf etdirməkdən və istehsal edilən malların xarici bazara irəliləməsindən ibarətdir. İxracın inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinin səmərəlilik göstəricisi ixracın ÜMM-da payının artmasıdır. İkinci göstərici yalnız milli gəlirin yüksəldilməsi deyil, həm də ixracın inkişaf dinamikasıdır. Üçüncü göstərici ixracda sənaye mallarının dəyərinin artımıdır. Deməli, milli sənayenin artımının təmin edilməsinin iki istiqamətini, birincisi, dinamik üstünlüyün, o cümlədən istehsal güclərindən daha yüksək istifadə edilməsinin və daha səmərəli investisiya layihələrindən istifadənin nəticəsi olan birbaşa səmərə, ikincisi, ixracın inkişafının dolayı nəticəsidir [2,3,5]. İqtisadiyyatın liberallaşdırılmasının yüksək səviyyəsi ixracın daha yüksək artımını təmin edir və bu da öz növbəsində ÜMM daha yüksək artımına gətirib çıxarır. Araşdırmaya əsaslanaraq aşağıdakı ümumiləşdirməni aparmaq olar.

- dünya ölkələri iqtisadi inkişaf strategiyasının həm idxalı əvəzədən, həm də ixracın inkişafı modelindən müxtəlif dərəcədə istifadə edirlər. Bir çox dünya ölkələri idxalı əvəzədən strategiyadan XX əsrin 60-cı illərinə qədər, sonradan isə ixracın inkişafı strategiyasından istifadə etmişdir. İdxalı əvəzədən strategiyanın tətbiqində məqsəd dünya bazarında rəqabətə qadir məhsulların istehsalının təşkili üçün milli sənayenin inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Ümumiyyətlə, bu strategiyanın uğurlu həyata keçirilməsinin zəruri şərtlərinə aiddir:

a) tutumlu daxili bazarın olması. İstehsal təyinatlı malların böyük hissəsinin istehsalı və satışının təşkili onun iqtisadi səmərəliliyini təmin edən istehsalın minimal həcmnin olmasını tələb edir və daxili bazarda yüksək tələb olmadan onun həyat-qabliyyətiliyi mümkün deyildir.

b) idxalı əvəzədən istehsalın təşkili ilkin mərhələdə istehsal avadanlıqlarının idxalının maliyyələşdirilməsi üçün böyük həcmdə valyuta vəsaiti tələb edir.

c) “gənc istehsalı” qlobal rəqabətdən müdafiə etmək üçün ölkədə adekvat tarif və qeyri-tarif tədbirləri tətbiq edilməlidir.

İdxalı əvəzədən strategiyanın əsas üstünlüyü ixracın stimullaşdırılması strategiyasına nisbətən onun həyata keçirilməsinin az riskli olmasıdır. Yaradılan istehsal gücləri milli iqtisadiyyatın tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edir və bu halda ixracın inkişaf strategiyasına nisbətən risk ünsürləri az olur. Onun digər bir üstünlüyü idxalı əvəz edən strategiyanın həyata keçirilməsinin uğuru daha asan ortaya çıxır. Belə ki, malların istehsalının artımı idxalın həcmının dəyişməsinə gətirib çıxarır. İdxalı əvəzədən strategiyanın çatışmazlıqlarına aid etmək olar:

a) yüksək müdafiə şəraitində fəaliyyət göstərən sahələr qeyri-səmərəli olur və iqtisadiyyat üçün yüksək xərclərə gətirib çıxara bilər,

b) strategiya məhdud zaman kəsiyində işləyə və səmərə verə bilər. Daxili bazarın tələbatı ödənildikdən sonra onun fəaliyyəti dayana bilər. Ümumiyyətlə, idxalı əvəzədən strategiya əsasən qısa və orta müddətli perspektivdə fəaliyyət göstərə bilər.

-uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyat müqayisəli üstünlüyün dinamik dərinləşməsi və inkişafı əsasında ixtisaslaşmadan, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyadan daha çox fayda əldə edə bilər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki strategiya heç də bir-birini inkar etmir. Bir çox ölkələr müəyyən dövrdə idxalı əvəzədən strategiyadan, daha sonra isə ixrac sahələrin inkişaf etdirilməsindən istifadə etmişdir. Məsələn, müasir dövrdə Hindistanın sənaye ixracının əksər hissəsi idxalı əvəzədən strategiya əsasında yaradılan sənaye sahələrinə məxsusdur. Eyni zamanda hər iki strategiyadan istifadə edilməsi də mümkündür. Ölkə müqayisəli üstünlüyə malik müəyyən ixrac sahələrinin məhsullarını ixracını stimullaşdırmağa, eyni zamanda uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyat üçün həlledici əhəmiyyəti olan müəyyən sektorlarda idxalı əvəzədən strategiyanın həyata keçirilməsinə cəhd edə bilər. İxracın artımına əsaslanan iqtisadi inkişafın üstünlüklərinə aid etmək olar:

a) dünya bazarında rəqabətqabliyyətinin yüksək səviyyəsinə nail olmaq üçün ixracatçı rəqabəti təmin edən qiymət səviyyəsinə və məhsulun yüksək keyfiyyətinə nail olmalıdır,

b) ixracatçı firmalar daxili bazarın həcmnin məhdudluğunu nəzərə almaya bilər. Kampaniya dünya bazarının tələbi əsasında istehsalı planlaşdırma bilər və beləliklə, istehsalın maksimum həcmi ilə nail olunan qənaət üstünlüyündən istifadə edilir,

c) istehsalın texnoloji səviyyəsini daimi yüksəltmək zəruridir. Ona görə ki, o olmadan kampaniya dünya bazarının rəqabətinə davam gətirə bilməz,

ç) ixracda uğura nail olan ölkə tədiyə balansında mövcud olan problemləri asan həll edə bilər. Lakin bu strategiyanın arzuolunmaz nəticələrə də gətirib çıxara bilər. Bunlara aiddir:

-əgər ölkə ixrac məhsullarını istehsal etmək üçün böyük miqdarda tamamlayıcı komponentlər idxal etmək məcburiyyətində qalarsa, onda ixracdan xalis gəlir yüksək olmaya bilər,

-iri miqyaslı istehsal xarici bazarların tələbatını ödəmək üçün yaradılır və bu bazarlardakı istənilən tərəddüd ixracatçı ölkənin daxili iqtisadiyyatında birbaşa qeyri-sabitlik yarada bilər.

-ixracatçı ölkələrin ticarət siyasətindəki dəyişiklik xarici satış bazarlarını bağlaya bilər və bu da ixracatçı ölkənin iqtisadiyyatına ziyan vura bilər.

Beləliklə, müasir dövrdə iqtisadi inkişafın idxalı əvəzədən modelini sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetlərinin müdafiəsinə istiqamətlənən və onun həyata keçirilməsi əsasında milli istehsalçıların dəstəklənməsini təmin edən dövlətin iqtisadi strategiyası kimi xarakterizə etmək olar. Səmərəli milli istehsalın təşkili və onun davamlı artımı ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin və dayanıqlı iqtisadi artımın mühüm amillərindən biri kimi çıxış edir. Ona görə də idxalın əvəzedilməsinə idarə edilən xarakter verilməli və ilk növbədə ölkənin uzunmüddətli iqtisadi strategiyasına müvafiq daha prioritet istiqamətlərin seçilməsi vacibdir. Eyni zamanda, “kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə yönəldilən maliyyə resurslarının məhdudluğu şəraitində idxal əvəzədən strategiyanın həyata keçirilməsi sahəsində problemlərin həll edilməsi

mənbələrini kənd təsərrüfatı sahələrinin daxilində, ilk növbədə aqrar sektorun innovasiyalı inkişafında axtarmaq lazımdır” [59,64]. Deməli, idxalın əvəzedilməsi kənd təsərrüfatının inkişafında yeni paradigmanın işlənilib hazırlanmasının zəruriliyini şərtləndirir. İdxalın əvəzedilməsi kənd təsərrüfatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin yeni, daha yüksək texnoloji inkişafını, bu proseslərin idarəedilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bununla yanaşı yerli ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə əhalinin inamının artırılması məqsədilə bütün mərhələlərdə (istehsalı, emalı, saxlanması və satışı) onun keyfiyyətinə nəzarətin müasir sisteminin yaradılması və tətbiqi zəruridir. Bu baxımdan ölkə başçısının qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycanın Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin yaradılması ilə bağlı verdiyi fərman təqdirəlayiqdir [105]. Bu qeyd edilənlərin kontekstində ixracat potensialının həyata keçirilməsinin və artırılmasının dövlətin strateji vəzifələrindən biri olması da yaddan çıxarılmamalıdır.

“Aqrar sektorun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi fermerlərin gəlirlərinə, kənd təsərrüfatı istehsalının strukturuna, aqrar bazara, kəndin sosial strukturuna, sahələrarası münasibətlərə təsir edən çoxlu sayda vasitələrdən ibarət olan kifayət qədər mürəkkəb bir mexanizm kimi çıxış edir” [37, səh.1261]. Araşdırma göstərir ki, Avropa ölkələrində kənd təsərrüfatının dəstəklənməsinə yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin həcmi istehsal edilmiş məhsulun dəyərindən təxminən 2 dəfə çoxdur. Belə ki, 1957-ci ildə formalaşdırılan vahid aqrar siyasəti Avropa İttifaqı ölkələri üçün prioritetlərdən biri kimi çıxış edir. Bu gün vahid aqrar siyasətinin əsas vəzifələrinə üzv ölkələrin ərzaqla və qida məhsulları ilə təmin edilməsi, dünya ərzaq bazarında tarazlığın saxlanmasında onların iştirakı, kənd regionlarının inkişafı, iqlim dəyişikliyinə və ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına təsir göstərmək və s. aid edilir. Ümumiyyətlə, Avropa ölkələrinin vahid aqrar siyasətinin tərkibinə Avropa kənd təsərrüfatının təminat fondu (European Agricultural Guarantee Fund), Kəndin inkişafı üzrə avropa fondu (European Agricultural Fund for Rural Development) daxildir. Bununla yanaşı kənd ərazilərinin inkişafı üzrə milli regional büdcələrdə möcuddur. Avropa kənd təsərrüfatının təminat

fondunun təyinatına kənd təsərrüfatı bazarının tənzimlənməsi və fermerlərin birbaşa dəstəklənməsi aiddir. Kəndin inkişafı üzrə avropa fondu və milli regional büdcələr əsasən aqrar və meşə təsərrüfatı sektorunun rəqabətqabiliyyətiyyətinin yüksəldilməsinə, ətraf mühitin qorunması və əlverişsiz kənd təsərrüfatı şəraitində işləyənlərə, fermerlərə ödəmələrin verilməsinə, kənd yerlərində həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına və kənd iqtisadiyyatının diversifikasiyasının stimullaşdırılmasına yönəldir. Eyni zamanda bu gün müstəqil dövlətlər kimi üzv ölkələrin özlərinin şəxsi aqrar siyasətini həyata keçirmək imkanları da vardır. Məhz bu cür yanaşma aqrar sektorun inkişafının dəstəklənməsinin avropa təcrübəsinin praktiki əhəmiyyətliyini daha da artırmış və “bu ölkələrdə öz əhalisinin ərzaqla təminatlılığının (Fransa-100%, Almaniya-93%, İtaliya -78%) və aqrar istehsalın modernləşdirilməsinin yüksək səviyyəsinə nail olmağa, həmçinin kifayət qədər məhsuldar ehtiyatların yaradılmasına imkan vermişdir” [60, səh.93]. Hələ 1960-cı ildə Fransada “Kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Bu qanun milli kənd təsərrüfatı istehsalçılarına maksimum əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Orada ərzaq siyasətinin ölkənin siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olması xüsusi olaraq qeyd edilir. Həmçinin dövlət fəal qiymət tənzimlənməsini, idxalın lisenziyalaşdırılmasını həyata keçirir. 1964-cü ildə kənd təsərrüfatının inkişafına və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına istiqamətlənən “Kənd təsərrüfatının strukturu haqqında” qanun qəbul etmişdir. Qanuna müvafiq olaraq ərzaq sferasında dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinə qiymətin tənzimlənməsi, ərzağın və onun istehsalı üçün xammalın idxalına məhdudiyyət, strateji ehtiyatların yaradılması, ixracın subsidiyalaşdırılması, idxalın lisenziyalaşdırılması, fermer təsərrüfatlarının maddi-texniki təminatına dotasiya və kompensasiyaların verilməsi, kənd təsərrüfatının və yeyinti sənayesinin kreditləşdirilməsi, vergi güzəştlərinin verilməsi, fermer təsərrüfatlarının daha böyük strukturlarda birləşməsinin stimullaşdırılması və s. aid edilir.

1955-ci ildə Almaniyada sənayenin və aqrar sferanın inkişafının iqtisadi şəraitini tarazlaşdıran “Kənd təsərrüfatı haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Bu qanuna əsasən

dövlət kompleks iqtisadi dəstək və stimullaşdırmadan istifadə edərək əhalinin ərzaqla təminatına strateji problem kimi baxmalı və dövlətin ərzaq fondunu formalaşdırmalıdır. Almaniyada və digər Avropa ölkələrində kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə və stimullaşdırılmasına kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin dəstəklənməsi, əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin səviyyəsinin tənzimlənməsi, elmi-texniki tərəqqinin nəliyyətlərini sürətlə tətbiq etməyə istiqamətlənən güzəştli vergiqoyma sisteminin tətbiqi, istehsalın və kapitalın mərkəzləşməsi hesabına daha səmərəli təsərrüfatçılığın stimullaşdırılması daxildir. Bunlarla yanaşı təcrübədə bəzi ərzaq məhsullarına kvotaları da tətbiq edilir. Dövlət tərəfindən geniş himayəçilik siyasətinin həyata keçirilməsi böyük maliyyə resurslarının olmasını tələb edir. Avropa ölkələrində kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin və məhsulun qiymətlərinin tənzimlənməsinə aqrar büdcənin (vahid yönləndirmə və təminat fondu) 90%-dən çoxu yönəldilir. Eyni zamanda “aqrar büdcənin maliyyələşdirilməsi avropa ölkələrinin büdcə fondunun 70-85%-i təşkil edir. Son 15 ildə aqrar büdcənin həcmi 8 dəfədən çox artmışdır” [37,səh.1263].

Bütün qərb ölkələrində mövcud olan ərzaq bazarının quruluşunun təhlili institusional strukturda müşahidə edilən bir sıra meylləri aşkar etməyə imkan verir. Əsas meyl həm bütövlükdə iqtisadiyyat, həm də sahəvi prinsip üzrə aqrosənaye kompleksinin formalaşdırılmasıdır. Bunun nəticəsində hazır məhsulun bazara çıxışı təmin edilir. Məhsul prinsipi üzrə son məhsula qədər şaquli inteqrasiya edilmiş sistem yaradılmışdır. Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma və mərkəzləşmə ixtisaslaşmış istehsal zonaları yarartmaqla regional ixtisaslaşma prosesi ilə eyni vaxtda gedir. Kənd təsərrüfatında belə ixtisaslaşma nəqliyyatda, anbar təsərrüfatında və təkrar emalda güclü infrastrukturun yaradılması ilə nəticələnməyə imkan vermişdir. Yeyinti sənayesi əsasən kənd təsərrüfatı xammalının təkrar emalı üzrə müasir texnologiyaları özündə cəmləşdirən iri firma və kooperativlərə məxsusdur. Bu ölkələrdə fermerlərdən pərakəndə satış mərkəzlərinə qədər vahid satış şəbəkəsi yaradılmışdır.

Belarusiya üçün ixrac iqtisadiyyatın inkişafının əsas prioritetlərindən biridir və ona görə də ixracın tənzimlənməsi və dəstəklənməsi mexanizminə yüksək diqqət

yetirilir. İxracın stimullaşdırılması və dəstəklənməsi sistemi daimi inkişaf etdirilir və təkmilləşdirilir, yeni səmərəli mexanizmlərin tətbiqi üçün şərait yaradılır. Belarusiya respublikasının ixracının dəstəklənməsinin təşkilati strukturuna müxtəlif dövlət qurumları (hökumət, nazirlər şurası, maliyyə nazirliyi, iqtisadiyyat nazirliyi, həmçinin xarici işlər nazirliyi) daxildir. Müasir dövrdə 2016-2020-ci illər üzrə ixracın inkişafı və dəstəklənməsinin milli proqramı qəbul edilmişdir. Proqramın bağlca məqsədi ölkənin xarici iqtisadi münasibətlərinin inkişafının mühüm ünsürü kimi ixracın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Ümumiyyətlə, 2016-2020-ci illər üzrə ixracın inkişafı və dəstəklənməsinin milli proqramı çərçivəsində tədirlər və prioritetlər müəyyənəşdirilmişdir.

Belarusiyada ixracın dəstəklənməsi sisteminin fəaliyyətinin zəruri qanunvericilik bazası və institusional əsasları yaradılmışdır. Ölkə Prezidenti ixracın kreditləşdirilməsi və dövlət dəstəyi ilə ixrac risklərinin sığortalanması sistemini özünə daxil edən “ixracın inkişafına kömək haqqında” (25 avqust 2006-cı il) fərman qəbul etmişdir. Qanunvericiliyə müvafiq olaraq ixracat krediti istənilən bank tərəfindən verilə bilər. Bu zaman kommersiya bankının kreditlərin sığortalanması zamanı itkilərinin kompensasiyasını dövlətdən almaq hüququ vardır. Belarusiyada ixrac risklərinin sığortalanması və ixracın dəstəklənməsi üzrə xeyli sayda institutlar məşğuldur. Onlara misal ixrac risklərinin sığortalanması ilə məşğul olan “Beleksimqarant” müəssisəsini, ixracın dəstəklənməsi ilə məşğul olan ixtisaslaşmış maliyyə institutu “Promaqrolizing” göstərmək olar. Belarusiyada ixracatçılara informasiya dəstəyini “Makretinq və qiymət konyukturası milli mərkəzi” həyata keçirir. Bu mərkəz ixracatçılara marketinq xidmətləri, informasiya-reklam dəstəyi göstərir, işgüzar tərəfdaşların axtarışını həyata keçirir, seminarlar təşkil edir. Mərkəz eyni zamanda ixraca informasiya dəstəyi milli portalın işinin dəstəklənməsini təmin edir. Belarus ticarət sənaye palatası da ölkə mallarının ixracına əhəmiyyətli yardım göstərir. Bu qurum xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində kommersiya təkliflərinin yayılmasından başlayaraq tərəfdaşların axtarılmasına və xarici iqtisadi müqavilələrin bağlanmasına qədər kompleks xidmətlər göstərir. Belarusiyada kənd təsərrüfatı

məhsullarının ixracının dəstəklənməsinin ən səmərəli vasitələrindən biri “Ticarət aparən şəbəkədir”. Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının dəstəklənməsi üzrə tədbirlər sisteminin təhlili göstərir ki, son dövrlərdə onun stimullaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi üzrə məqsədmüvafiq işlər həyata keçirilir.

Qazaxstan respublikasının ixracının dəstəklənməsi sistemində “Qazaxstan inkişaf bankı”, “Aqrar kredit korporasiyası”, “İxrac-kredit sığorta korporasiyası”, “İnvestisiya və ixracat üzrə milli agentlik ” kimi dövlət institutlarının rolunu xüsusi qeyd etmək olar. Respublikada ixracatçıların sığortalanması və onlara maliyyə dəstəyini “İxrac-kredit sığorta korporasiyası” həyata keçirir. İxracatçılara maliyyə dəstəyini eyni zamanda Qazaxstanın böyük maliyyə institutu olan “Qazaxıstan inkişaf bankıda” həyata keçirir. İnvestisiya layihələrini maliyyələşdirməklə yanaşı bank ixrac əməliyyatlarının kreditləşdirilməsi xidmətini də təklif edir.

İxracat potensialının inkişafı və reallaşdırılmasına yardım göstərən institutlardan biri də “Aqrar kredit korporasiyasıdır”. Korporasiyanın strateji fəaliyyət istiqamətlərindən biri Qazaxıstanın aqrar sektorunun ixracat potensialının inkişafına və reallaşdırılmasına kömək göstərməkdir. “İnvestisiya və ixrac üzrə milli agentlik” qeyri-xammal ixracının inkişafına və xarici bazara yönəldilməsinə, həmçinin ölkə iqtisadiyyatının prioritet sektorlarına birbaşa investisiyanın cəlb edilməsinə yardım göstərir. Qazaxıstan respublikasında beynəlxalq tələblərə uyğun qanunvericilik bazası, ixracat potensialının artırılması və həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyəti olan institutlar şəbəkəsi də daxil olmaqla ixracın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və tənzimlənməsinin əsasları yaradılmışdır. Lakin potensial ixracatçıların kifayət qədər məlumatlandırılmaması, həmçinin benefisitlər dairəsinin yaxud tədbirlər portfelinin məhdudluğu, praktiki tətbiq mexanizmlərin kifayət qədər işlənilib hazırlanmaması səbəbindən ixracın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi potensialından tam istifadə olunmur.

Rusiya Federasiyasında ixracın dəstəklənməsinin mürəkkəb sistemi formalaşdırılmışdır. İxracın tənzimlənməsinin və dəstəklənməsinin həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə xarakterli müxtəlif vasitələri tətbiq edilir. Bütövlükdə Rusiya Federasiyasında

ixracatçılara federal və regional səviyyədə dövlət institutları, sahibkarlar ittifaqı, assosasiyalar, qeyri-dövlət təşkilatları və elmi institutlar dəstək göstərilir. Müasir dövrdə Rusiya Federasiyasında “vahid pəncərə” prinsipi üzrə ixracın dəstəklənməsinin yeni modelinin formalaşdırılması prosesi baş verir. Bu prosesdə ixracın dəstəklənməsinin dövlət institutu olan “Rusiya ixrac mərkəzi” mühüm rol oynayır. Bu mərkəz ixracyönümlü və xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan aparıcı kampaniyalara kompleks ünvanlı dəstək, həmçinin cari və potensial ixracatçılara maliyyə və qeyri-maliyyə xarakterli xidmətlər göstərir. Mərkəzin göstərdiyi qeyri-maliyyə xarakterli xidmətlər çərçivəsində bu qurum eyni zamanda ixracat layihələrinin dəstəklənməsi üçün xaricidə olan Rusiyanın ticarət nümayəndələrinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi funksiyasını da yerinə yetirir. Rusiya Federasiyasında ixtisaslaşmış dövlət ixrac-idxal bankı da fəaliyyət göstərir. Bu bank Rusiya biznesinin xaricidə rəqabətqabiliyyətliyini yüksəltməyə imkan verən infraqurumla təminatı funksiyasını yerinə yetirir. Rusiya Federasiyasında ixracın dəstəklənməsi sistemində Rusiya Federasiyasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi mühüm rol oynayır. Nazirlik ixracat fəaliyyəti üzrə müəssisələrə məsləhət dəstəyini həyata keçirir. İxracatçılara informasiya dəstəyi xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında informasiya mühiti və informasiya resurslarının formalaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da əvəzsiz əsasda və real vaxt rejimində işgüzar tərəfdaşların axtarılıb tapılmasına, həmçinin zəruri sorğu materiallarını tez əldə etməyə imkan verir. Rusiya Federasiyasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyində xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarına informasiya-məsləhət dəstəyini həyata keçirmək üçün ixracat kataloqu, həmçinin “Rusiya Federasiyasında xarici iqtisadi informasiyanın vahid portalı” informasiya -axtarış sistemi yaradılmışdır. İxracatçılara qeyri-maliyyə dəstəyinin göstərilməsinin müstəqil ünsürlərindən biri ticarət nümayəndəlikləri institutudur. Rusiyanın ticarət nümayəndəliyi dünyanın 55 ölkəsində təsis edilmişdir. İxracın dəstəklənməsinin strukturunda “Xarici iqtisadi Bank”, Rusiya Federasiyası ticarət-sənaye palatası, Rusiya sənaye və ticarət Nazirliyi xüsusi rol oynayır. Beləliklə, araşdırma müasir mərhələdə Rusiya Federasiyasında ixracın dəstəklənməsi və tənzimlənməsi sistemi “vahid pəncərə” mexanizmi vasitəsilə xarici iqtisadi fəaliyyətlə

məşğul olan aparıcı kampaniyalara və ixracyönümlü istehsalın kompleks ünvanlı dəstəklənməsinə transformasiyası ilə xarakterizə olunduğunu göstərir. Bu, ixracatçılara maliyyə və qeyri-maliyyə xarakterli geniş xidmətlərin göstərilməsinə, həmçinin ölkədən mal və xidmətlərin ixracına xarici və daxili amillərin mənfi təsirini aradan qaldırmağa imkan verir.

Mövcud ixrac potensialının səmərəli formada həyata keçirilməsini təmin edən, milli ixracatçıları təşviq edən üsulların tətbiqi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi sistemində xüsusi yer tutur. Xarici ölkələrdə həyata keçirilən ixraca dəstək tədbirləri (təşkilati, maliyyə və s. xarakterli) müxtəlifdir. Kənd təsərrüfatı Məhsullarının ixracını təşviq etmək üçün istifadə olunan müasir üsul və vasitələr, ilk növbədə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) norma və qaydalarına uyğun olaraq dünya ticarətinin tənzimlənməsinə əsaslanır.

"Dünya ölkələri xarici ticarətin və istehsalın dəstəklənməsi, xüsusilə ixracın stimullaşdırılması məqsədilə fərqli dövlət tənzimləmə sistemlərindən istifadə edirlər.

Belə ki, "Ticarət Departamenti, ABŞ ixracatının təşviqi sistemində əhəmiyyətli bir hökumət orqanıdır. ABŞ -da kənd təsərrüfatı sektoruna Kənd Təsərrüfatı Departamentinin Xarici Kənd Təsərrüfatı Xidməti tərəfindən dəstək verilir.

İngiltərədə ixrac dəstəyi üçün aparıcı maliyyə aləti İxrac Kredit Zəmanət Departamentidir (Böyük Britaniya İxrac Kredit Agentliyi).

"1958 -ci ildən fəaliyyət göstərən Yaponiyanın Xarici Ticarətin Təşviqi Təşkilatı (JETRO), milli ixracata dəstək sistemində mühüm bir dövlət orqanıdır və Yaponiyanın xaricdəki investisiya kampaniyalarını dəstəkləyir. Yaponiyada xarici iqtisadi fəaliyyətin milli iştirakçılara kredit və sığorta xidmətləri Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı və Yaponiya İxrac Sığorta və İnvestisiya Korporasiyası tərəfindən göstərilir "[60, s.88] .

"Cənubi Koreya Respublikasında ixracatın təşviqi sahəsində dövlət dəstəyi KOTRA hökumət təşkilatı tərəfindən təmin edilir və bu təşkilat Koreya ixracatının genişlənməsinə kömək edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının həvəsləndirilməsi və aqrar sektorun ixrac potensialının artırılması sahəsində dünya təcrübəsi və ölkənin iqtisadi inkişafında qarşıya qoyulan məqsədləri nəzərə alınmaqla aşağıdakı nəticələr çıxarmaq olar:

-dünya ölkələrinin aqrar siyasətinin müsbət nəticələrinin ölkəmizin iqtisadi inkişafında nəzərə alınması kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, onun ixracat potensialının artırılmasına və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə imkan verə bilər. İxracın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi inkişaf etmiş ölkələrin xarici iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir.

-ixracat məhsullarını dünya bazarına çıxarmaq və ixracın həcmi artırmaq məqsədilə ixracatçılar üçün əlverişli mühitin yaradılmasından başlayaraq yüksəktexnoloji ixracat yönümlü istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasını əhatə edən bir sıra tədbirlərdən və vasitələrdən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Praktiki olaraq hər bir ölkədə ixracın dəstəklənməsinin xüsusi institutları vardır.

-müxtəlif dövlətlərdə ixracın dəstəklənməsinin milli sistemi bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu bir sıra amillərlə (ixracın dəstəklənməsinin dövlət sisteminin ixracatçıların tələbatlarına istiqamətlənməsidir ki, bu da daha çox hər bir dövlətin ixracının xüsusiyyətləri, həmçinin maliyyə bazarının inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir) bağlıdır. Dövlət milli ixracatçılara ixracın inkişafına kömək edən geniş maliyyə məhsulları təklif edir. Bəzi ölkələrdə ixracata kreditləri verən, təminat və sığortalama xidmətləri göstərən ixracın dəstəklənməsinin iri institutları yaradılmışdır. Aparıcı ixracatçı ölkələr ixracın qeyri-maliyyə dəstəyi məsələlərinə ciddi diqqət yetirir. İxrac informasiya və məsləhət dəstəyi vəzifələrini həll etmək üçün həm ixracatçı ölkədə, həm də xaricdə geniş ofislər şəbəkəsi vasitəsilə fəaliyyət göstərən ixracın inkişafı üzrə xüsusi agentliklər yaradılır.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFININ CARI VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN MONİTORİNG SİSTEMİNİN FORMALAŞDIRILMASI

2.1. Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mövcud vəziyyətinin təhlili

Qida məhsullarının istehsalı insan həyatının ən vacib və ilkin şərtidir. Bu, istənilən cəmiyyətdə kənd təsərrüfatının yerinə yetirdiyi həyati vacib rolu ilə xarakterizə olunur. Ərzaq probleminin kəskinləşməsi kənd təsərrüfatının, onunla əlaqəli sahələrin, aqrar münasibətlərin və aqrar siyasətin inkişafının olduqca aktual olduğunu şərtləndirir. Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sektorlarından biridir. Ölkədə iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, torpağın və kənd təsərrüfatı istehsalının digər vasitələrinin, istehsal və köməkçi infrastrukturun, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı və emalı ilə məşğul olan təşkilatlarının özəlləşdirilməsi kəndin mövcud potensialından səmərəli istifadə üçün zəmin yaratmışdır. Buna baxmayaraq aqrar sektorun xüsusiyyətləri və kənd təsərrüfatı saferasında formalaşan vəziyyət, həmçinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı ortaya çıxan problemlərin miqyası və aktuallığı bu sektorun fəal dövlət dəstəklənməsinə prioritetlik vermişdir. Dövlət dəstəyi əsasən aqrar sektor üçün hüquqi əsasların yaradılmasına, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının fəaliyyəti və investisiyalaşdırma sistemi, kənd təsərrüfatı infrastrukturunun inkişafı üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsinə, ixracyönümlü istehsalın stimullaşdırılmasına, elmi nəliyyətlərin və yeni texnologiyaların tətbiqinə, təhlükəsiz qida məhsulları sisteminin inkişafına və s. istiqamətlənmişdir.

Azərbaycanın aqrar sektoru əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsində böyük potensiala malikdir. Ölkə ərazisinin 4772,9 min hektar kənd təsərrüfatına yararlı sahədir. 1 kv.km-ə 113 nəfər, 100 hektar yararlı torpağa 206 nəfər adam, hər nəfərə 0.49 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi düşür. Ölkədə əkin sahəsi 1959,1 min hektar təşkil edir ki, bu da əhalinin hər nəfərinə 0.2 hektardeməkdir.

2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının təsərrüfat kateqoriyaları üzrə müqayisəli qiymətlərlə fiziki həcm indeksi ümumilikdə 102,0%, o cümlədən bitkililik məhsulları üzrə 100,8%, heyvandarlıq məhsulları üzrə 103,1% olmuşdur. 2010-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə fərdi sahibkarlar, ailə kənli və ev təsərrüfatları üzrə bu göstərici 43,7%, kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatlar üzrə artım təxminən 2,8 dəfə olmuşdur. 2015-ci ildə ölkədə fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı 1659 vahid, 2020-ci ildə isə 1096 vahid təşkil etmişdir [106]. Aqrar sferada artım tempi yüksək olsa da, hər nəfərə ildə təxminən 840 manatlıq, ayda 70 manatlıq, gündə 2,33 manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunur ki, bu da Azərbaycan üçün çox mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən bir sahədə əmək məhsuldarlığının və istehsalının səmərəliliyinin aşağı olduğunu göstərir. Kənd təsərrüfatının ekstensiv təsərrüfatçılıq modeli əsasında inkişaf etməsinə və iqtisadiyyatın daha gəlirli sektoruna çevrilməməsinə baxmayaraq ötən dövr ərzində Azərbaycanın aqrar sektoruna sabit inkişaf meyli xas olmuş və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır (Cədvəl 2.1.).

2010-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində mal və xidmətlərin ümumi buraxılışının həcmi 2,2 dəfə artmış, 2019-cu illə müqayisədə isə bu artım 7,6% təşkil etmişdir. 2010-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə ölkənin aralıq istehlakında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin aralıq istehlakının xüsusi çəkisi 9,7%-dən 10,5%-ə yüksəlmişdir. Müqayisə edilən dövrdə bu sahənin ölkənin mal və xidmətlərinin ümumi buraxılışında payı 7,1%-dən 8,7%-ə, ölkənin əlavə dəyərində kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin əlavə dəyərinin xüsusi çəkisi 5,9%-dən 7,7%-ə, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin əlavə dəyərinin ölkənin ÜDM-da xüsusi çəkisi isə 5,5%-dən 6,9%-ə yüksəlmişdir. 2019-cu ilə nisbətən 2020-ci ildə qeyd edilən göstəricilərin payı artmışdır. Belə ki, bu sahənin Ölkənin mal və xidmətlərinin ümumi buraxılışında payı 7,4% -dən 8,7%-ə, əlavə dəyərinin ölkənin əlavə dəyərində payı

6,3% - dən 7,7% -ə, ÜDM-da xüsusi çəkisi isə 5,7% - dən 6,9% - ə qalxmışdır. Ümumiyyətlə, 2010-2020-ci illərdə bu göstəricilərin dinamikasında müşahidə edilən meyli 1 sayılı sütunlu qrafik daha əyani göstərir (şək. 2.1.).

Cədvəl 2.1.

2010-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı sektorunun ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolunu xarakterizə edən göstəricilər

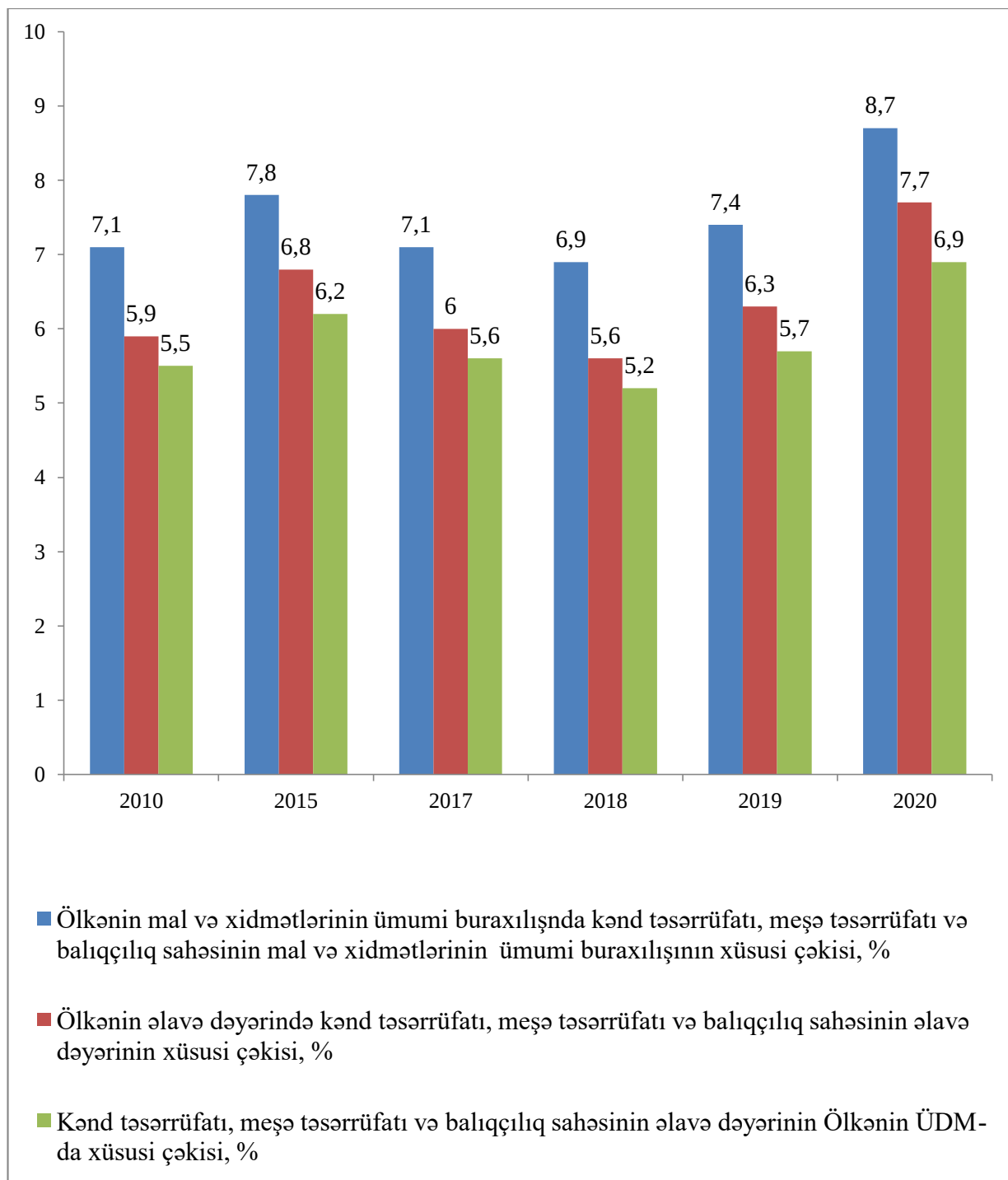
Göstəricilər	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində mal və xidmətlərin ümumi buraxılışının həcmi, mln. manat	4117,0	6 270,6	7260,5	7693,4	8600,8	9259,1
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin aralıq istehlakının həcmi, mln. manat	1772,4	2 885,3	3316,4	3518,6	3931,1	4242,8
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin əlavə dəyərinin həcmi, mln. manat	2344,6	3 385,3	3944,1	4174,8	4669,6	5016,4
Ölkənin mal və xidmətlərinin ümumi buraxılışında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin mal və xidmətlərinin ümumi buraxılışının xüsusi çəkisi, %	7,1	7,9	7,1	6,9	7,4	8,7
Ölkənin aralıq istehlakında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin aralıq istehlakının xüsusi çəkisi, %	11,2	9,8	9,1	9,2	9,6	10,5
Ölkənin əlavə dəyərində kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və	5,9	6,3	6,0	5,6	6,3	7,7

balıqçılıq sahəsinin əlavə dəyərinin xüsusi çəkisi, %						
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin əlavə dəyərinin Ölkənin ÜDM-da xüsusi çəkisi, %	5,5	6,2	5,6	5,2	5,7	6,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət statistika Komitəsi [6,7]

Kənd təsərrüfatının inkişafını xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmidir. Rəsmi statistikanın məlumatları 2011-2020-cu illər ərzində bu göstəricinin davamlı olaraq artdığını göstərir (cədvəl 2.2.). Belə ki, 2011-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi 86,3% artmış, 2019-cu illə müqayisədə isə bu artım 7,6% təşkil etmişdir. 2011-cu ildə istehsal edilmiş 4525,2 mln. manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulunun 2339,8 mln. manatı (51,6%) bitkiçilik məhsullarının, 2185,4 mln. manatı (48,4%) isə heyvandarlıq məhsullarının payına düşmüşdür. 2020-ci ildə bu bölgü müvafiq olaraq 8428,9 mln. manat 4028,4 (47,8) və 4400,5 mln. manat (52,2%) təşkil etmişdir. Göründüyü kimi son illərdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmində heyvandarlıq məhsullarının payı artmışdır. Aqrar sektorda azad iqtisadi sistemin formalaşdırılması kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, onların satışı və emalı, həmçinin müxtəlif xarakterli xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan çoxsaylı təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəallığının artmasına gətirib çıxarmışdır. Başqa sözlə desək, bu dövr ərzində ölkənin aqrar sektorunda fəaliyyət nəticələri ərazi və struktur xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən və müxtəlif növdə məhsul istehsal edən ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatları, fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları fəaliyyət göstərmişdir. 2011-ci ildə ölkədə istehsal edilmiş kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 5,2% - i kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatlar, 94,8% - i fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilmişdir. 2020-ci ildə bu bölgü müvafiq olaraq 9,9% və 90,1% olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatlar kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında rolu daha çox heyvandarlıq məhsullarında müşahidə edilmişdir. 2011-ci ildə ölkədə istehsal edilmiş 236 mln. manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulunun 153,8 mln. manatı (65,2%), 2020-ci ildə isə 834,5 mln. manatlıq məhsulun 396,2 mln. manatını (47,5%) heyvandarlıq məhsulları təşkil etmişdir.

Şək.2.1. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin mal və xidmətlərinin ümumi buraxılışının Ölkənin mal və xidmətlərinin ümumi buraxılışında, əlavə dəyərinin ölkənin əlavə dəyərində və ÜDM-da xüsusi çəkisi, %

2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatının inkişafını xarakterizə
edən göstəricilər

	2011	2015	2017	2018	2019	2020
<i>Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, mln. manat</i> o cümlədən:	4525,2	5635,3	6580,0	7010,0	7836,7	8428,9
Bitkiçilik məhsulları	2339,8	2761,1	3019,0	3186,0	3751,2	4028,4
Heyvandarlıq məhsulları	2185,4	2874,2	3561,0	3824,0	4085,5	4400,5
<i>Kənd təsərrüfatı müəssisələri</i> <i>mln. manat</i> o cümlədən:	236,0	410,1	645,4	660,9	713,2	834,5
Bitkiçilik məhsulları	82,2	132,5	238,5	262,1	321,0	438,3
Heyvandarlıq məhsulları	153,8	277,6	406,9	398,8	392,2	396,2
<i>Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları, mln. manat</i> o cümlədən:	4289,2	5225,2	5934,6	6349,1	7123,5	7594,4
Bitkiçilik məhsulları	2257,6	2628,6	2780,5	2923,9	3430,2	3590,1
Heyvandarlıq məhsulları	2031,6	2596,6	3154,1	3425,2	3693,3	4004,3
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin əlavə dəyəri, mln. manat	2643,5	3359,4	3944,1	4174,8	4669,6	
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində məşğul əhəlinin sayı, min nəfər	1657,4	1698,4	1752,9	1769,3	1777,7	1771,9
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın həcmi, mln. manat	437,3	355,4	617,8	764,4	769,5	520,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [5,6].

Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları daha çox inkişaf etmiş və həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq məhsullarının istehsalında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, 2011-ci ildə bitkiçilik məhsullarının 52,6%-i, heyvandarlıq məhsullarının 47,4%, 2020-ci ildə isə müvafiq olaraq 47,3%-i, 52,7%-i bu strukturun payına düşmüşdür. Göründüyü kimi, bu dövrdə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının əksər hissəsi məhz fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşmüşdür. Ölkənin aqrar sektorunda fəaliyyət göstərən hər iki növ təsərrüfat subyektinin məhsul istehsalının həcmnin, onların struktur fərqliliyinin əhəmiyyətinin, kənd təsərrüfatında dəyişikliklər prosesinin dinamikasının qiymətləndirilməsi iqtisadi

regionlar üzrə sosial-iqtisadi inkişafın müəyyən xüsusiyyətlərə malik olması nəticəsinə gəlməyə imkan verir. Fikrimizcə, Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı sahələri yaxşı fəaliyyət göstərən iqtisadi rayonlarda innovasiya və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, aqrar sənayesi inkişaf edən regionların müasir texnika və avadanlıqlarla təmin edilməsi, kənd əhalisinin iqtisadi savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, informasiya təminatının və investisiyalaşdırmanın yaxşılaşdırılması, kreditlərə əlçatanlığın təmin edilməsi və s. vacibdir.

Təhlil edilən dövrdə aqrar sektorda məşğul olanların sayının dinamikasına artım meyli xas olmuşdur. Belə ki, 2011-ci ildə ölkə üzrə ümumi məşğul əhalinin 1657,4 min nəfəri, yəni 37,9% - i, 2018-ci ildə 1769,3, yəni 36,3%, 2020-cu ildə isə 1771,9- i, yəni 36,3% bu sektorda çalışmışdır. 2011-ci ildə kənd təsərrüfatında məşğul əhalinin hər nəfərinə 1595 manatlıq, 2020-ci ildə isə 4756,9 manatlıq kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin ümumi daxili məhsulu istehsal edilmişdir. Kənd təsərrüfatında istehsal fəaliyyətinin dinamikasının təhlili son illərdə dəyər ifadəsində məhsul istehsalının həcmində artması daha çox qiymət dəyişikliyi hesabına artdığını göstərir.

Rəsmi statistikanın məlumatları təhlil edilən dövrdə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmində müəyyən dəyişikliklərin müşahidə olunduğunu göstərir. Belə ki, 2011-ci illə müqayisədə 2020-cu ildə bu sektorda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmi 19% artmış, 2019-cu illə müqayisədə isə əksinə 32,3% azalmışdır. Əlbəttə ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalının kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinə təsir göstərən amillərdən hesab edilir.

Ölkənin aqrar sektorunda əhalinin bitkiçilik məhsullarına, o cümlədən buğda, arpa, qarğıdalı, vələmir, kartof, tərəvəz, bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvə, üzüm, heyvandarlıq və balıqçılıq məhsullarına, o cümlədən kəsilmiş çəkiddə ət, qoyun və keçi əti, donuz əti, quş əti, süd və süd məhsulları, yumurta, balıq və balıq məhsulları, həmçinin sənaye emalından keçmiş müxtəlif növ ərzaq məhsullarına, xüsusilə

təmizlənmiş düyü, un, yarmalar, duz, bitki yağları, makaron, marqarin, kərə yağı, pendir, şəkər, cay və s. olan tələbatını ödəmək məqsədilə müxtəlif həcmdə və keyfiyyətdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilir.

Bitkiçilik məhsulları istehsalı ölkənin demək olar ki, bütün regionlarını əhatə edir. Son illərdə bitkiçilik məhsullarının dəyəri xeyli artmışdır. Bu meylin formalaşmasında qiymət amilimüəyyən dərəcədə rol oynamışdır. Buna baxmayaraq bu növ məhsulların həcmi real ifadə də artmışdır.

Respublikada əlverişli təbii-iqlim şəraitinin və əmək potensialının mövcudluğu kənd təsərrüfatının demək olar ki, bütün sahələrinin inkişafına imkan verir. İldən-ildə həm bitkiçilik və heyvandarlıq, həm də yeyinti və emal sənayesinin müxtəlif növ məhsullarının istehsalı artmışdır (Cədvəl 2.3.). Ölkədə becərilməsi daha geniş yayılan bitkiçilik məhsulu dənli bitkilərdir. Belə ki, ölkədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin cəmi əkin sahəsi, 2020-ci ildə 1630,9min ha olmuşdur ki, bunun da 989,1min ha (60,6%) dənli və dənli paxlalıların əkin sahəsinin payına düşmüşdür. 3 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi natural ifadədə dənli bitkilərin həcmi 2011-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə 798,4 min ton, yəni 32,5% artmış, 2019-cu illə müqayisədə isə əksinə 281,4 min ton, yəni təxminən 8% azalmışdır. Əgər 2015-ci ildə ölkədə təmiz çəkiddə 1639,4min ton taxıl istehsal olunmuşdursa, 2020-ci ildə bu 1818,7 min tona yüksəlmişdir. Bu həmin illərdə əhalinin hər nəfərinə müvafiq olaraq 153 kq və 176 kq taxıl istehsalı deməkdir.

Bitkiçilik məhsulları istehsalında hər bir təsərrüfat kateqoriyasının payının təhlili onun göstərir ki, ölkədə dənli bitkilərin əsas istehsalçıları fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarıdır. Əhali təsərrüfatları tərəfindən dənli bitkilərin istehsalı öz gücləri hesabına və kiçik həcmdə olduğu üçün digər təsərrüfat kateqoriyaları ilə rəqabət apara bilmir. Əsas bitkiçilik məhsulu olan taxılın istehsalı onun məhsuldarlığına təsir göstərən torpağın münbitliyindən asılıdır. Ölkədə taxılın məhsuldarlığı yüksəkdir. Ayrı-ayrı bitkiçilik məhsullarının məhsuldarlığının artması əkinçilikdə iqtisadi səmərəliliyi yüksəltməyə imkan verən intensiv texnologiyaların, həmçinin əlverişsiz təbii-iqlim şəraitini xarakterizə edən, bitkiçiliyin inkişafına və artımına

2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının məhsullarının
istehsalı, min, ton

Məhsulun adı	2011	2015	2017	2018	2019	2020
1.Dənli və dənli paxlalı bitkilər -cəmi	2458,4	2999,4	2928,8	3309,2	3538,5	3 257,1
2.Kartof	938,5	839,8	913,9	898,9	1004,2	1 037,6
3.Tərəvəz	1214,8	1275,3	1405,6	1521,9	1714,7	1 738,9
4.Bostan məhsulları	478,0	484,5	438,1	401,9	447,6	448,1
5.Meyvə və giləmeyvə	765,8	888,4	954,8	1 010,8	1099,7	1133,1
6.Üzüm	137,0	157,1	152,8	167,6	201,8	208,0
7.Şəkər çuğunduru	252,9	184,3	410,1	277,2	218,5	233,8
8.Pambıq	66,4	35,2	207,5	233,6	295,3	336,8
9.Tütün	3,6	3,5	5,3	6,3	6,0	6,9
10.Dən üçün günəbaxan	19,6	18,4	29,8	23,6	33,7	23,9
11.Çay yarpağı	0,53	0,58	0,78	0,87	0,93	0,93
12.Ət (kəsilmiş çəkiddə)	254,9	298,6	316,8	326,0	335,7	346,0
13.Süd	1597,5	1924,5	2 024,1	2080,4	2150,8	2192,5
14.Yumurta, milyon ədəd	1011,0	1552,9	1 714,0	1676,2	1827,1	1906,2
15.Yun (fiziki çəkiddə)	16,0	17,0	16,0	15,8	16,1	16,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [6,20].

müsbət təsir göstərən təbii tsiklik mərhələlərin növbəliliyinin tətbiq edildiyini subut edir. Lakin əlverişli təbii zəmin yerli əkinçiliyin yüksək temple inkişafına və onun səmərəliliyinin artırılmasına kifayət etmir. Ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə məhsul istehsalı həcmnin artırılması və bitkiçiliyin səmərəliliyinin yüksəldilməsi zəruridir. Bununla əlaqədar olaraq səmərəliliyə təsir edən amillərin öyrənilməsi əsasında kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların perspektivli kateqoriyalarının və bitkiçiliyin inkişafı daha yüksək olan iqtisadi rayonların iqtisadi artım istiqamətlərinin əsaslandırılması, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi göstəricilərinin sistemləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Taxılın məhsuldarlıq səviyyəsini müəyyən edən amilə maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı və mal-qaranın sayının azalması nəticəsində həcmi azalan mineral və üzvü gübrədir. Verilən gübrənin normativ səviyyəsinə nail olunması da

taxılın məhsuldarlığına təsir edir. Taxılçılıq təsərrüfatının səmərəliliyini yalnız məhsuldarlığın artırılması deyil, həm də resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, əmtəəlik məhsulun artırılması, əlverişli qiymətqoyma sistemi, taxılın maya dəyərinin azaldılması və s. hesabına yüksəltmək mümkündür [71, səh.138]. Taxılçılıq təsərrüfatının uğurlu inkişafı məqsədilə daxili təsərrüfat tədbirləri ilə yanaşı kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı müəssisələrin xüsusiyyətlərini nəzərə alan qiymət tənzimlənməsi mexanizminin, əlverişli makroiqtisadi mühitin yaradılması zəruridir. Ölkəmizdə taxıl istehsalına tələbat böyükdür və əhalinin çörək və çörək məhsulları, heyvandarlığı yemlə, kənd təsərrüfatı müəssisələrini əkin materialları, sənayeni xammal ilə təmin edilməsi zərurliyi ilə bağlıdır. Müasir dövrdə qeyd edilən istiqamətlərdə tələbatlar tam ödənilmir və bu da yerli taxıl istehsalının artırılmasının məqsədəuyğunluğunu göstərir.

Ölkəmizdə mühüm ərzaq məhsullarından olan kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin istehsalına da xüsusi önəm verilir. 2015-ci ildə Respublikada kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin əkin sahəsi 166 min ha, 2017-ci ildə 151,5 min ha, 2019-cu ildə 147,7 min ha, 2020-ci ildə isə 143,6 min ha-ya təşkil etmişdir. Son illərdə kartofun məhsuldarlığı 169 kq-dan, 174 kq-a, tərəvəzin məhsuldarlığı 176 kq-dan 188 kq-a, bostan bitkilərinin məhsuldarlığı 209 kq-dan 224-kq-a yüksəlmişdir.

Ölkənin əkinçilik sahəsində prioritet istiqamətlərdən biri kartof istehsalıdır. 2011-ci ilə nisbətən 2020-ci ildə ölkədə kartof istehsalının həcmi 99,1 min ton yaxud 10,6%, 2019-cu ilə nisbətən isə 32,9 min ton yaxud 3,3% artmışdır. 2011-ci ildə əhalinin hər nəfərinə kartof istehsalı 104 kq, 2013-cü ildə 107 kq, 2014-cü ildə 87 kq, 2018-ci ildə isə 89 kq, 2020-cu ildə isə 105 kq təşkil etmişdir.

2011-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə ölkədə meyvə və giləmeyvə istehsalı 765,8 min tondan 1133,1 min tona yüksəlmişdir ki, bu da əhalinin hər nəfərinə müvafiq olaraq 79 kq və 108 kq meyvə istehsalı deməkdir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan MDB-nin əksər ölkələrini, o cümlədən Belarusu, Qazaxstanı, Qırğızıstanı, Rusiyanı, Ukraynanı qabaqlayır. Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə tərəvəz istehsalı 2015-ci

ildə 1275,3 min tondan, 2020-ci ildə 1738,9 min tona yüksəlmişdir, yəni əhalinin hər nəfərinə 165 kq tərəvəz istehsal edilmişdir.

Kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin səmərəliliyi əkin sahəsindən və torpağın keyfiyyətindən, məhsuldarlıqdan, toxum materiallarından və həyata keçirilən seleksiya işlərindən, yüksək səmərəli texnikaların istifadəsindən, səpin və yığım müddətində riayət edilməsindən, verilən mineral, xüsusilə üzvi gübrələrin normativ miqdarından, intensiv texnologyanın tətbiqindən, yüksək ixtisaslı işçilərin olmasından, onların maddi stimullaşdırılmasından və s. asılıdır. Bir sıra dünya ölkələrinin kartof istehsalı sahəsində nəliyyətləri olduqca yüksəkdir. Məsələn, qeyd edilən yanaşmalardan istifadə nəticəsində Hollandiya kartof istehsalında məhsuldarlığın hər hektardan 463 sentner səviyyəsində təmin edilməsinə nail olmuşdur. Aqrar sektoru inkişaf etmiş bir sıra dünya ölkələri ilə müqayisədə kartofun məhsuldarlıq səviyyəsinin aşağı olması torpağın münbitliyinin aşağı olması, verilən gübrənin kifayətləndirici olmaması və texnika ilə təminatlılığın zəif olması ilə bağlıdır. Ölkə əhalisinin ərzaqla özünü təmin etməsinə yalnız bitkiçilik məhsulu istehsalının artırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsi deyil, həm də heyvandarlığın inkişafı ilə nail olmaq olar. Ölkədə heyvandarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafı üzrə prioritet vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

Heyvandarlıq məhsullarının istehsalında kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatları mühüm rol oynayır. Belə ki, əgər 2011-ci ildə heyvandarlıq məhsulları istehsalının 7% -i kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatlarının, 93%-i fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşürdüsə, 2020-cu ildə bu bölgü müvafiq olaraq 9,0% və 91,0% olmuşdur. Deməli, heyvandarlıq məhsullarının əsas istehsalçıları fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarıdır.

Kənd təsərrüfatının heyvandarlıq sahəsi ət, süd və yumurta istehsalı üzrə daha çox ixtisaslaşmışdır. 2011-ci ildə ölkədə ət istehsalı 254,9 min ton, 2019-cu ildə 335,7 min ton, 2020-ci ildə isə hər iki dövrə müqayisədə daha çox, yəni 346,0 min ton təşkil etmişdir. 2011-ci ilə nisbətən 2020-cu ildə ət istehsalı natural ifadədə 91,1 min ton, yəni 35,7%, 2019-cu illə müqaisədə isə 10,3 min ton, yəni 3,1% artmışdır. 2011-ci ildə

ölkədə əhalinin hər nəfərinə 27 kq ət istehsal olunurdusa, 2020-cı ildə bu 38 kq təşkil etmişdir. 2011-ci ildə kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən 1011 mln.ədəd, 2018-ci ildə 1676,2 mln.ədəd, 2019-cu ildə1827,1 mln.ədəd, 2020-ci ildə isə1906,2 mln. ədəd yumurta istehsal edilmişdir ki, bu da müqayisə edilən illərdə əhalinin hər nəfərinə müvafiq olaraq 112, 169, 173və 188 ədəd yumurta istehsal olunduğu deməkdir. 2011-2020-ci illərdə süd istehsalının dinamikasına davamlı artım xas olmuşdur. Belə ki, 2011-ci ilə nisbətən 2020-c ildə süd istehsalı 37,2%, 2019-cu illə müqayisədə isə 1,9% artmışdır.

İstehsalın yüksək səmərəliliyi və əhali üçün qiymətin münasibliyi nəticəsində bu gün quşçuluq heyvandarlığın ən rəqabətqabliyyətli sahələrindən birinə çevrilmişdir. Quşçuluq məhsullarının əsas hissəsini yumurta və quş əti təşkil edir. Belə ki, əgər ölkədə2015-ci ildə 1522,9 mln. ədəd yumurta istehsal edilmişdirsə, 2017-ci ildə 1714, 2020-cu ildə1906,2 mln. ədəd təşkil etmişdir. Müqayisə edilən illərdə quş ətinin həcmi müvafiq olaraq 132,6 min ton, 142,9 min ton və 159,1 min ton təşkil etmişdir. Yəni 2015-ci ilə nisbətən 2020-cu ildə quş əti istehsalı 20%, 2019-cu illə müqayisədə isə 11,3% artmışdır. Göründüyü kimi son illərlə müqayisədə quş əti istehsalında artım müşahidə edilmişdir.

Araşdırmadan göründüyü kimi ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahəsində müşahidə olunan başlıca meyl bu sahənin istehsal strukturunun köklü şəkildə ərzaq təyinatlı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı əsasında formalaşdırılmasıdır. Eyni zamanda, ötən dövr ərzində ərzaq təyinatlı emal sənayesi məhsullarının bəzilərinin istehsalında da artım baş vermişdir (cədvəl 2.4.).Rəsmi statistikanın məlumatları 2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əksər emal sənayesi məhsullarının, o cümlədən kərə yağının, pendir və kəsmikin, qaymağın, qənnadı məmulatlarının, qarışıq yeməyin, arəğın, üzüm şərabının istehsalında artımın olduğunu göstərir. 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə kolbasa məmulatları istehsalı -45,8%, kərə yağı istehsalı-7,1%, pendir və kəsmik -4,1%, un -6,1%, yağlılıq dərəcəsi 6-29% olan qaymaq - 1,3% artmış, meyvə-tərəvəz konservləri-2,5% azalmış, təbii cay-8,1% artmış, qənd və şəkər – 9,0%, pambıq ipliği- 66%, pambıq məhlucu isə 15,8% azalmış,

viski, konyak və pivə isə müvafiq olaraq 2 dəfə və 7,5% azalmışdır. Müqayisə edilən dövrdə qənnadı məmulatları -0,6%, üzüm şərabı- 2%, artmışdır.

Cədvəl 2.4.

2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında emal sənayesi
məhsullarının istehsalı, min ton

	2011	2015	2017	2018	2019	2020
1.Kolbasaməmulatlar	2,4	5,0	13,5	16,4	17,7	25,8
2.Kərə yağı	21,1	23,9	25,3	23,6	24,1	25,8
3.Pendir və kəsmik	44,3	48,5	54,0	50,1	51,4	53,5
4.Un	1328,1	1507,0	1601,3	1602,9	1781,7	1889,6
5.Yağlılıq dərəcəsi 6-29 fəzi olan qaymaq	4,4	5,1	6,5	6,9	7,6	7,7
6.Bitki yağları	80,0	106,7	80,4	71,1	75,1	75,1
7.Meyvə-tərəvəz konservləri	149,6	147,9	158,9	164,7	191,5	186,7
8.Qənnadı məmulatları	45,7	55,9	81,1	79,4	69,3	69,7
9.Təbii çay	11,0	6,2	10,8	9,3	9,8	10,6
10.Makaron məmulatı	10,7	9,2	7,9	4,2	4,2	11,8
11.Qənd və şəkər	334,7	335,6	228,4	203,1	271,0	246,5
12.Alkoqolsuz içkilər, mln. dkl	21,0	24,9	18,3	23,8	26,8	28,6
13.Araq, min dkl	820,6	770,7	549,2	860,1	2238,4	1718,7
14.Üzüm şərabı, min dkl	752,1	1035,0	1130,5	1574,3	877,3	895,0
15.Viski, konyak, min dkl	112,7	3,8	6,3	16,5	24,9	50,9
16.Pivə, min dkl	3904,5	4197,0	4100,0	4662,0	5083,3	5466,5
17.Pambıq iplik	9,9	9,1	17,3	24,7	34,8	11,7
18.Pambıq mahlıcı	14,2	6,6	37,9	61,0	85,0	71,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [9,20].

Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında heyvandarlıq sahələri daha çox inkişaf etmişdir. Eyni zamanda təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturunda fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payı yüksək olduğu, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə strukturda heyvandarlıq məhsulları istehsalında kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatların, bitkiçilik məhsulları istehsalında isə fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payı yüksək olmuşdur. Ölkənin aqrar sektorunun səmərəliliyinin, ərzaq və emal məhsulları ilə

özünü təminatın səviyyəsinin aşağı olması yüksək potensiala malik bir sıra iqtisadi rayonların, istehsal vasitəsi kimi torpaq, texniki və innovasiya imkanlarından səmərəli istifadə edilmədiyini göstərir.

Ölkə iqtisadiyyatının mühüm sahəsi kimi kənd təsərrüfatı əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları, sənayenin əlaqəli sahələrini isə xammalla təmin etməkdə yüksək potensiala malikdir. Ümumiyyətlə, bu sektorun güclü tərəflərinə onun inkişafı üçün əlverişli təbii - iqlim şəraitinin olmasını, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq aqrar siyasətin həyata keçirilməsini, ixracat imkanlarının olmasını, beynəlxalq bazarlara yaxın olmasını, bu sahəyə dövlət dəstəyinin göstərilməsini, nisbətən inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı infrastrukturunun və əkinçilik ənənəsinin olmasını və s., zəif tərəflərinə isə əsasən ekstensiv inkişaf modelinin tətbiqini, təsərrüfatçılığın mütərəqqi formalarının tətbiqi təcrübəsinin zəif olmasını, suvarma sisteminin, bazar infrastrukturunun, bu sektorun bazar yönümlüliyünün kifayət qədər inkişaf etməməsini, bu sahədə kooperasiyanın (inteqrasiyanın) və maliyyə resurslarına əlçatanlığın zəif olmasını, emal sənayesinin yerli xammala əsaslanmamasını, informasiya bazasının təkmil olmamasını, rəqabətqabiliyyətliyinin və innovasiya imkanlarının aşağı olmasını və s. aid etmək olar. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı və kənd təsərrüfatında intensiv texnologiyanın tətbiqi bir qayda olaraq təsərrüfat subyektlərinin azalmasına, bir təsərrüfata düşən torpaq sahəsinin artmasına və əmək məhsuldarlığının artımı hesabına işləyənlərin sayının azalmasına gətirib çıxarır. Lakin Azərbaycanda bu qanunauyğunluq aydın şəkildə özünü göstərmir. Ona görə də aqrar sektor üçün könüllülük əsasında müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının və kooperasiyaların inkişafı zəruridir. Müasir mərhələdə kiçik torpaq sahələrinin səmərəli təsərrüfatçılığı sektora xidmət edən təşkilatların və bazar infrastrukturunun genişlənməsini, həmçinin rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsini stimullaşdırmalıdır. Əməkdaşlığın inkişafı ilə yanaşı belə tədbirlər mövcud çətinliklərin aradan qaldırılmasında daha səmərəli ola bilər. Azərbaycan hökuməti kənd infrastrukturunun inkişafı, irriqasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, torpaqların meliorasiya vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və s. üzrə mühüm proqramlar həyata keçirir. Bu tədbirlər kənd təsərrüfatı

məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində müsbət meyllərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır [105,13].

Fikrimizcə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatların kiçik həcmli olması və kənd təsərrüfatına xidmət edən infrastrukturun zəif formalaşması kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə mane olur. Müasir dövrdə bir fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatına düşən kənd təsərrüfatına yararlı sahənin və əkin yerinin kiçik həcmdə olması səmərəli iqtisadi idarəetməni və intensiv texnologiyanın tətbiqini həyata keçirməyə imkan vermir. Hər nəfərə düşən yararlı torpaq sahəsinin 0,49 ha, əkin yerinin 0,20 ha olduğu şəraitdə torpaq resurslarından tam və səmərəli istifadə edilməsi prioritet vəzifədir. Müasir dövrdə müxtəlif səbəblərdən əkin yerinin xeyli hissəsi təyinatı üzrə istifadə edilmir. Ona görə də mühüm starteji vəzifələrdən biri torpaqdan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə məqsədli proqramların yerinə yetirilməsi olmalıdır. Müasir mərhələdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün sənayeləşdirmə, yəni intensivləşdirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi, müasir texnologiyaların və idarəetmə sisteminin tətbiqi zəruridir. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalında aşağı məhsuldarlıq kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi səviyyəsinin aşağı olduğunu subut edir. Toxumçuluq sisteminin təkmil olmamasını, gübrədən və kimyəvi vasitələrdən kifayət qədər və düzgün istifadə edilməməsini, becərmənin arqotexniki qaydalarının pozulmasını bitkiçiliyin məhsuldarlığına mənfi təsir göstərən amillərə aid etmək olar. Dənli bitkilərin, katrof və bostan məhsullarının ümumi yığımının həcmi əsasən əkin sahələrinin genişləndirilməsi, qismən də intensivləşdirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi hesabına təmin edilir. Mühüm problemlərdən biri də kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarının formalaşması ilə bağlıdır. Xarici ticarətin mal quruluşunda kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusi çəkisinin əlverişli olmayan strukturu ixracın diversifikasiyanı zəruri edir. Başqa sözlə desək, müasir dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının həcmnin artırılması, ticarət balansının və onun strukturunun yaxşılaşdırılması starteji əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də kənd təsərrüfatının

inkişafının strateji parametirləri kimi bunların bütün mərhələlərdə nəzərə alınması olduqca vacibdir.

2.2.Aqrar sektorun idarəedilməsində aqromonitorinqin rolu

Kənd təsərrüfatı istənilən ölkənin iqtisadiyyatı üçün önəmlidir. Bu sektorun mühüm vəzifələri ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini, iqtisadi və sosial sabitliyini, sənaye istehsalını xammalla təmin etməkdən ibarətdir. Bundan başqa kənd təsərrüfatı ölkədə əhalinin əksər hissəsinin həyat tərzini müəyyən edir. Odur ki, bu növ iqtisadi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının bir sıra mühüm xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Aqrar sferanın başlıca xüsusiyyətləri yalnız təbii şəraitdən, çoxlu istehsalçı kateqoriyalarından, istehsal tsiklinin uzunluğundan və mövsümlükdən asılı deyildir. Fikrimizcə, bunlarla yanaşı kənd təsərrüfatının mühüm xüsusiyyətlərinə onun yüksək kapital tutumluğunu, nisbətən aşağı rentabelliyini, həmçinin istehsalın və gəlirlərin qeyri-sabitliyini, ərzaq bazarında tələb və təklifin aşağı elastikliyi, istehsalçılar və istehlakçılar üçün mühüm həyatı əhəmiyyəti olan qiymətin çox yüksək elastikliyi də əlavə etmək olar.

“Ölkə iqtisadiyyatı üçün aqrar sektorun iqtisadi və sosial əhəmiyyətini nəzərə alaraq son dövrlərdə ölkədə dövlətin aqrar siyasətinin məqsədlərini, kənd təsərrüfatının inkişafının və əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərini özündə əks etdirən bir sıra normativ sənədlər qəbul edilmişdir” [13, səh. 41]

İqtisadiyyatın idarəedilməsində dövlətin rolunun güclənməsi, o cümlədən aqrar sektorun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi zəruriliyinin qaçılmazlığı ilə xarakterizə olunan müasir şəraitdə “təhlilin məntiqi və proseslərin idarəetmə sistemi” əhəmiyyətli şəkildə dəyişir. Bundan başqa ölkədə innovasiya və ixrac yönümlü inkişaf strategiyasının seçilməsi şəraitində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi “kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin və rəqabətqabiliyyətiyyətinin yüksəldilməsinin” başlıca şərtidir [80. səh.4]. “Kənd təsərrüfatında mövcud sosial-iqtisadi vəziyyətin müsbət istiqamətdə dəyişdirilməsi sistemli təhlilə əsaslanan idarəetmənin yeni metodlarının tətbiqini tələb edir” [50]. Aqrar sektorun inkişafının müasir mərhələsində Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş və bu sahənin inkişafının 9 strateji hədəfini və 34 prioritetini özündə əks etdirən “Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” nin prioritetlərindən biri kimi aqrar siyasətin nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin qurulmasının zəruriliyi də məhz bu qeyd edilən problemlərin həll edilməsi ilə bağlı olmuşdur” [1].

Aqrar sektorun vəziyyəti ölkə iqtisadiyyatının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Keyfiyyətli aqrar siyasətin həyata keçirilməsi son nəticədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə, dövlət büdcəsinin gəlirinin artırılmasına, aqrar-sənaye istehsalı ilə məşğul olan şəxslərin gəlirlərinin yüksəlməsinə, kənd əhalisinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

Qeyd etdiyimiz kimi kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə strateji yol xəritəsinin qəbul edilməsi aqrar sektorun vəziyyətinin mütəmadi qiymətləndirilməsinə vacib etmişdir. Aqrar sektorun inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və dəyişmə meylinin modelləşdirilməsi idarəetmənin mühüm vasitəsidir. Başqa sözlə desək, kənd təsərrüfatının inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması üçün analitik zəncirin zamanlı prosesini xarakterizə edən dinamik modelə ehtiyac vardır. Bu məqsədlər üçün daha adekvat vasitə monitorinqdir.

Monitorinq formalaşmış konkret dinamikanı və inkişafın planlaşdırılmış trayektoriyasından kənarlaşmalar haqqında xəbərdarlığa imkan verir. “Monitorinq - bu idarəetmənin alt sistemində baş verən “bütün dəyişikliklər haqqında etibarlı, vaxtında olan, kifayət qədər tam, relevant informasiyadan istifadə əsasında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi yolu ilə... idarəedilən alt sistemdə həyata keçirilən idarəetmə fəaliyyətinin spesifik növüdür” [39, səh. 15]. O.S.Oleynik öz tədqiqatlarında sistemli monitorinqli müşahidənin məqsədmüvafiqliyi haqqında qeyd edir ki, “tədqiqat obyektini kimi kənd təsərrüfatının və onun subyektlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlilinin mürəkkəbliyi müntəzəm əsasda regionun sosial-iqtisadi inkişafını hərtərəfli xarakterizə edən müxtəlif kəmiyyət məlumatlarının, analitik materialların, ekspert

qiymətləndirmələrin əldə edilməsini təmin edən monitoring sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir” [70, səh. 44].

Ümumi şəkildə monitoring “hər hansı bir hadisənin nəzərdə tutulan nəticələrə və əvvəlki vəziyyətinə yaxın inkişafını öyrənmək məqsədilə onun üzərində daimi müşahidədir” [90, səh. 459]. Monitoring idarəetmə obyektinin inkişafının müxtəlif proqramlarının həyata keçirilməsi üzərində nəzarətin əhəmiyyətli ünsürlərindən biridir, mühüm göstəricilərə əsaslanır və uzunmüddətli perspektivdə inkişafa düzəlişlər aparmağa imkan verir. Deməli, monitoring həyata keçirilən idarəetmə qərarlarının nəticələri haqqında obyektiv informasiya formalaşdırır, işlərin təşkili üzərində nəzarəti və koordinasiyanı, idarə edilən obyektin gələcək planlaşdırılmasında nəticələrdən istifadə edilməsini təmin edir.

A.Borisov monitoriqi hər hansı bir hadisənin yaxud prosesin vəziyyətinin müşahidəsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, idarəetmənin tərkib hissəsi, onların fəaliyyətinin təhlili kimi izah edir [41, səh. 404]. .

Araşdırmadan aydın olur ki, monitoring özündə idarəetmənin müşahidə, təhlil, qiymətləndirmə, proqnozlaşdırma kimi mühüm funksiyalarını birləşdirir və öz mahiyyətinə görə o, idarəetmə prosesinin informasiya təminatının tərkib hissəsidir. İstənilən idarəetmə informasiyanı idarəetmə qərarına çevirmək üçün onun toplanması, saxlanması, işlənməsi və otürülməsi prosesidir [12]. Ona görə də bütövlükdə aqrar sektorun, o cümlədən ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının monitoringinin həyata keçirilməsi üçün keyfiyyətli informasiya resurslarından istifadə edilməsi və əldə edilən monitoringli informasiya əsasında adekvat idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi zəruridir.

Müasir dövrdə aqrar siyasətin nəticələrinin və kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin monitoringinin informasiya bazasının formalaşdırılmasının əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

-aqrar siyasətin nəticələrinin və kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin monitoringinin informasiya bazası bu sektorun inkişafının tənzimlənməsi və nəzarətinin informasiya təminatı sisteminə daxil olmalı, onun inkişafının spesifik

xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və dövlət idarəetmə orqanlarına lazım olan zəruri məlumatlardan ibarət olmalıdır,

- aqrar siyasətin nəticələrinin və kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin monitorinqinin informasiya bazası aqrar sektorun hər bir konkret sahəsinin inkişafı üzrə müəyyənləşdirilmiş taktiki və strateji məqsədlər, inkişafın hədəfləri, amilləri və göstəriciləri haqqında mühüm informasiyanı özündə əks etdirməlidir,

- strateji hədəflər və prioritetlər, onları xarakterizə edən göstəricilər sisteminin formalaşdırılmasının əsasını dövlət idarəetmə orqanlarının qanunverici aktları, proqramları, konsepsiyaları, həmçinin təlimatlandırıcı-metodiki materialları təşkil etməlidir,

- aqrar siyasətin səmərəliliyini, kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin gedişini və nəticələrini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərin izahı sadə və idarəetmə təcrübəsində istifadə və təhlil etmək üçün əlverişli olmalıdır,

- aqrar siyasətin nəticələrinin və kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin monitorinqinin informasiya bazasını formalaşdırarkən dövlət statistika sistemi ilə yanaşı, digər xüsusi informasiya sistemlərinin məlumatlarından da istifadə etmək lazımdır.

Monitorinq sisteminin fəaliyyətinin başlıca məqsədi idarəetmə orqanlarını, xüsusilə aqrar sektorun tənzimlənməsini və idarəedilməsini həyata keçirən strukturları bu sferada baş verən proseslər haqqında tam, vaxtında və etibarlı informasiya ilə təmin etməkdən ibarətdir [54, səh. 16]. Monitorinqin əsas vəzifələrinə aiddir:

- müşahidənin təşkili, yəni kənd təsərrüfatında baş verən sosial-iqtisadi proseslər haqqında obyektiv və etibarlı informasiya əldə etmək,

- əldə edilən informasiyanı sistemli təhlil etmək və qiymətləndirmək, baş verən sosial-iqtisadi proseslərin bu və ya digər xarakterinin formalaşmasına gətirib çıxaran səbəbləri aşkar etmək,

- informasiya istehlakçılarını (vətəndaş, idarəetmə orqanları, təsərrüfat subyektləri, beynəlxalq təşkilatlar və s.) aqrar siyasətin nəticələri və onun səmərəliliyi monitorinqinin həyata keçirilməsindən əldə edilən informasiya ilə təmin etmək,

- kənd təsərrüfatının vəziyyəti və inkişafı üzrə proqnozlar işləyib hazırlamaq,
- aqrar sektorda formalaşmış mənfi meyllərin aradan qaldırmasına və müsbət meyllərin dəstəklənməsinə istiqamətlənən tövsiyələri işləyib hazırlamaq və s.

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi inkişafının əsas məqsədi əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsilə regionların sosial kapitalını qoruyub saxlamaq və artırmaqdır. Bu məsələnin həllində aqromonitorinq özünün müsbət rolunu oynaya bilər. Ümumiyyətlə, aqrar sferanın monitorinqinin fəaliyyət istiqamətləri çoxşaxəlidir və onlara əhalinin həyat keyfiyyətinin, regional problemlərin həll edilməsində regionun rolunun, kəndin sosial potensialı və ondan istifadənin səmərəliliyi, kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin gedişinin, ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsində aqrar sektorun rolunun və s. monitorinqini aid etmək olar. Aqromonitorinqin obyektləri kimi kənd təsərrüfatı sferasında qanunvericilik bazası, onun icrası səviyyəsi və mexanizmi, kənd təsərrüfatının bazar təsərrüfatçılığı şəraitinə uyğunlaşma imkanları, kənd əhalisinin həyat keyfiyyəti və regionlarda sosial infrastrukturun vəziyyəti, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı təbii mühitin vəziyyəti, kənd təsərrüfatının inkişafının elmi əsaslandırılma və təcrübədə həyata keçirilmə səviyyəsi, aqrar sektorun struktur-institusional dəyişikliyi, onun innovasiya fəallığı və investisiya cəlbəediciliyi, istehsalın xərcilik və rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsi, həmçinin təsərrüfatdaxili ehtiyatlardan istifadə edilməsi, kənd əhalisinin işgüzar fəallıq səviyyəsi və s. çıxış edə bilər.

Fikrimizcə, aqromonitorinqin təşkilinin əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- məqsədəmüvafiqlik. Səmərəli monitorinqin bütün sistemi konkret idarəetmə məsələlərinin həllinə istiqamətlənməlidir,

- sistemli yanaşma. Aqrar sektor ölkənin iqtisadi sisteminin mühüm tərkib hissəsidir və ona görə də onun monitorinqi bütün həlqələrlə əlaqəli şəkildə aparılmalı və qiymətləndirilməlidir,

- komplekslilik. Ayrı-ayrı sahələrin monitorinqi və aqrar sektora inkişaf istiqamətləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməlidir,

-kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişiklikləri və aqrar siyasətin nəticələri üzərində müşahidənin fasiləsizliyi təmin edilməlidir.

-monitorinq aparılan sferada baş verən dəyişikliklər haqqında informasiya dövrü olaraq toplanılmalıdır.

- tətbiq edilən monitorinq göstəriciləri zaman və digər əlamətlər üzrə müqayisəli olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, aqromonitorinq sistemi kənd təsərrüfatının və onun ayrı - ayrı sahələrinin inkişafının idarəedilməsi funksiyasını yerinə yetirmir. O, daha peşəkar və mükəmməl idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi baxımından informasiya mənbəyidir və idarəetmənin nəzarətedici funksiyasının bir hissəsidir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin və aqrar siyasətin nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin formalaşdırılmasının metodoloji əsaslarının araşdırılmasına əsaslanaraq aşağıdakı **nəticələrə** gəlmək olar:

- kənd təsərrüfatının kompleks sosial-iqtisadi inkişafı və insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması dövlətin və cəmiyyətin başlıca vəzifələrindən biridir. Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi dəyişikliklər iqtisadiyyatın mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatının inkişafına, əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Dünya iqtisadi sisteminin qeyri-sabitliyi, qloballaşmanın və rəqabətin səviyyəsinin, inkişafda keyfiyyət amillərinin rolunun, əhalinin ekoloji baxımdan təmiz ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsinə tələbin artması və s. ölkənin aqrar sektorunun inkişafının yeni mərhələsinə keçməsinə zəruri etmişdir. Bu məqsədlə ciddi dövlət proqramları qəbul edilmiş, strateji hədəflər və prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması, aqrar siyasət və kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklər sahəsində əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün səmərəli vasitələrdən istifadə edilməsini zəruri edir.

- monitorinq kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin və aqrar siyasətin nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsinin mühüm metodlarından biridir. Monitorinq sisteminin fəaliyyətinin əsas məqsədi bütövlükdə aqrar sektorda və onun müxtəlif sferalarında baş verən proseslər haqqında dövlət idarəetmə orqanlarını tam, vaxtında, etibarlı informasiya ilə təmin etməkdir. Monitorinq özündə idarəetmənin

mühüm funksiyalarını - müşahidə, təhlil, qiymətləndirmə, proqnozlaşdırma birləşdirir və idarəetmə prosesinin informasiya təminatının tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

-aqrar sektorda səmərəli monitoring sisteminin qurulması bir sıra prinsiplərə əsaslanmasını zəruri edir. Fikrimizcə, monitoring sisteminin formalaşdırılması elmi baxımdan əsaslandırılmalı, obyektivlik, reallıq, informasiya təminatının adekvatlığı və representativliyi, məqsədmüvafiqlik, sinergetiklik, kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi inkişafının idarəedilməsi ilə monitoring prosesinin təşkilati vahidliyi, monitoringin hüquqi və təşkilati təminatının institusionallaşdırılması, sistemlilik və komplekslilik, fasiləsizliyin və dövrüliyin uzlaşdırılması, universallıq, operativlik, etibarlılıq, ierarxilik, zaman və məkan üzrə göstəricilərin müqayisəliliyi və s. kimi prinsiplərə əsaslanmalıdır.

-monitorinqli təhlil keyfiyyətli idarəetmənin informasiya bazasıdır. Monitoringin nəticələrinin təhlili kənd təsərrüfatının daha yaxşı inkişaf strategiyasını işləyib hazırlamağa və tətbiq etməyə imkan verir. Aqromonitorinqin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə kənd təsərrüfatının fəaliyyətinə təsir edən amillərin müşahidəsi, onun faktiki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, aqrar istehsalın perspektiv inkişafının əsaslandırılması və s. aid edilir. İstənilən ölkənin iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyəti inkişaf etmiş xarici iqtisadi əlaqələr sistemi olmadan mümkün deyildir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalının prioritetlərdən biri kənd təsərrüfatı və emal məhsullarının ixracını təşviq etmək və dəstəkləməkdir. Bu, ixracyönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafındakı problemlərin müəyyənləşdirilməsindən və bu istiqamətdə dövlət siyasətini gücləndirməkdən asılıdır. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün kənd təsərrüfatının monitoringi vasitəsilə ixracyönümlü kənd təsərrüfatı istehsalını inkişaf etdirmək, dövlət dəstəyi və təşviqlərini həyata keçirmək, kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq, xarici bazara çıxışı asanlaşdırmaq və müvafiq sektorların ixrac və innovasiya potensialını artırmaq, institusional potensialın gücləndirmək, səmərəli kənd təsərrüfatı siyasətini formalaşdırmaq zəruridir.

Fikrimizcə, kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin və aqrar siyasətin nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsinin səmərəli sisteminin formalaşdırılması və onun vasitəsilə əldə edilmiş nəticələr dövlətə investisiya və innovasiya resurslarının daha səmərəli yerləşdirilməsinə, ixrac yönümlü aqrar istehsalın tənzimlənməsinə, etibarlı və keyfiyyətli proqnozların, bütövlükdə aqrar inkişafın dəqiq və əsaslandırılmış startegiyasının işlənilib hazırlanmasına imkan verə bilər.

2.3. Aqrar siyasətin kənd təsərrüfatının inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi metodikası

Ölkə iqtisadiyyatı üçün bu məsələnin aktuallığı dörd əsas səbəblə şərtlənir. Birincisi, digər ölkələr kimi Azərbaycanda da kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən daha çox dəstəklənən sektorlarından biridir. Belə şəraitdə aqrar siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Aqrar siyasətin kəmiyyətə ifadəsi bu istiqamətdə yönəldilən büdcə xərcləridir. Kənd təsərrüfatına yönəldilən xərclər digər növ büdcə xərclərindən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Onlar yalnız büdcə xidmətlərinin müəyyən dəstəsinin deyil, həm də özünün məqsədləri, metodları, həyata keçirilmə indikatorları ilə müəyyən olunan kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi üzrə proqramlar dəstəsinin maliyyələşdirilməsindən ibarətdir. Bu, büdcə xərclərinin səmərəliliyinin təhlilinə xüsusi yanaşmanı tələb edir ki, bu da problemin aktuallığını şərtləndirən ikinci səbəbdir. Üçüncüsü, ölkədə aqrar siyasətin güclü regionallaşdırılmasıdır. Aqrar siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi regional xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını zəruri edir. Dördüncüsü, aqrar sektorun inkişafına yönəldilmiş strateji yol xəritəsində müəyyənləşdirilmiş hədəflərə nail olunması böyük həcmdə maliyyə vəsaitlərini tələb edir. Belə şəraitdə büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi vacibdir.

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” də müəyyənləşdirilmiş strateji hədəflərdən biri “aqrar sahə üzrə dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsidir. Bu strateji hədəf üzrə müəyyənləşdirilən beş prioritet istiqamətin məhz üçü (kənd təsərrüfatını tənzimləyən qurumların potensialının

gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi siyasətinin inkişaf məqsədləri əsasında təkmilləşdirilməsi, aqrar siyasətin nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin qurulması) bu problemin həll edilməsi ilə bağlıdır” [1].

Aqrar siyasət əhalinin, ilk növbədə kənd əhalisinin həyat səviyyəsinə və keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Ümumilikdə aqrar siyasətin həm ərzaq təhlükəsizliyinin, həm də kənd yerlərində infrastrukturun inkişafı və aqrarsənaye kompleksi sahələrində məşğulluğun təmin edilməsi baxımından əhalinin həyat səviyyəsinə təsirini qiymətləndirmək olar.

Qeyd etdiyimiz kimi müasir şəraitdə ölkənin aqrar siyasəti yeni global reallıqlar və iqtisadi dəyişikliklər nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalıdır. “Həm xarici, həm də daxili ərzaq bazarında rəqabətin artması həyata keçirilən aqrar siyasətə qarşı müəyyən tələblər irəli sürür” [34, səh. 158]. Aqrar siyasətin istiqamətlərini və müəyyən prioritetlərini işləyib hazırlayarkən cari tənzimləmə və dəstəklənmə tədbirlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zəruridir. Son nəticədə aqrar siyasətin səmərəliliyi daxili və xarici bazarda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının rəqabət mövqeyindən asılıdır.

Müasir şəraitdə aqrar siyasətin həyata keçirilməsi prioritetlərini bir necə istiqamət üzrə ayırmaq məqsədəuyğundur:

-“iqtisadi: kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi” [28, səh. 187-192];

-“sosial: kənd əhalisinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin artması, kənd yerlərində infrastrukturun inkişafı” [89, səh. 75-83];

“Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi xüsusi göstəricilərin köməyi ilə bu istiqamətlərin hər biri üzrə həyata keçirilən aqrar siyasətin nəticələrinin təfərrüatlı təhlilini nəzərdə tutur”[88]. Bundan başqa aqrar siyasətin iqtisadiyyata təsirinin inteqral səmərəsini qiymətləndirmək olar.

Müasir dövrdə aqrar istehsalda məhsuldarlığın, istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, torpaq, meşə və su ehtiyatlarının qorunub saxlanmasını və bərpasını təmin edən resursaqənaət və ətraf mühitin müdafiəsi istehsal texnologiyalarının tətbiqi üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanması aktualdır.

Ölkədə həyata keçirilən aqrar siyasətin prioritetləri aqrarsənaye kompleksinin istehsal-texniki potensialının inkişafını, əsas istehsal fondlarının modernləşdirilməsinin nəzərdə tutur. Bu halda söhbət müasir kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqların istehsalının stimullaşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dəstəklənməsində maliyyə-kredit vasitələrindən istifadə edilməsi, aqrar istehsalı sistemində qiymət-qoyma siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərdən gedir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı ekoloji vəziyyətə əhəmiyyətli təsir göstərir. Ona görə əksər ölkələrdə “dövlət aqrar siyasət tədbirlərini planlaşdırarkən kənd təsərrüfatı sferasında təbii əkinçiliyin və ekoloji baxımdan təmiz istehsal texnologiyasının inkişafına daha böyük diqqət yetirilir” [99, səh. 1-12].

Bu gün Azərbaycanın aqrarsənaye kompleksinin inkişafı əsasən aqrar sferanın modernləşdirilməsinə, bütün sferalarda innovasiya fəallığının yüksəldilməsinə imkan verən təşkilati, sosial-iqtisadi şəraitin formalaşdırılmasına istiqamətlənən fəal aqrar siyasətlə bağlıdır. Aqrar sənaye kompleksinin inkişafı və dayanıqlı fəaliyyətinin prioritet amili bu sektorun resurs, o cümlədən kəndin sosial-mədəni potensialının qorunub saxlanması və səmərəli istifadə edilməsidir.

“Dünya təcrübəsində aqrar siyasət tədbirləri iki istiqamətdə qruplaşdırılır. Bunlardan biri daxili dəstəklənmə, digəri isə xarici ticarət (ixracın subsidiyalaşdırılması) tədbirləridir” [75, səh.35]. Daxili dəstəklənmə üç səbətə - yaşıl, sarı və mavi – bölünür (sxem 2.2). Səbətlər üzrə tədbirlərin bölgüsünün əsas prinsipi tədbirlərin ticarətə mənfi təsir göstərüb - göstərməməsidir.

Yaşıl səbət ticarətə mənfi təsir göstərməyən dəstəklənmə tədbirləridir və məhdudiyyətsiz tətbiq edilə bilər və icazə verilən dəstəklənmə adlanır. Həmin tədbirlərə infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, elmi tədqiqat, kadrların hazırlanması, marketing və bazara irəliləmə, baytarlıq və fitosanitariya tədbirləri, kənd təsərrüfatı

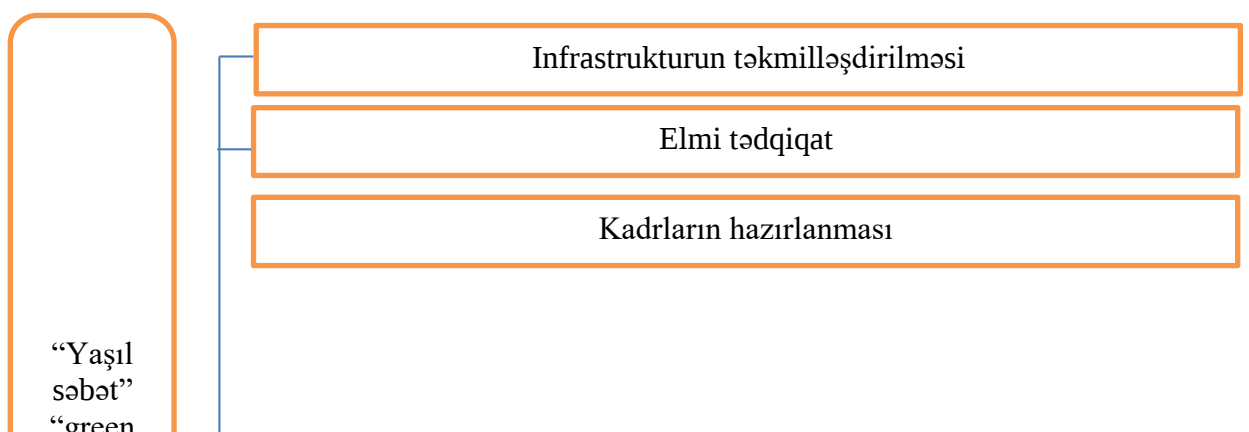
əlverişli olmayan ayrı-ayrı regionlara kömək proqramı, daxili ərzaq köməkliyi, məhsulun sığortalanması proqramı, struktur dəyişikliyə kömək aid edilir.

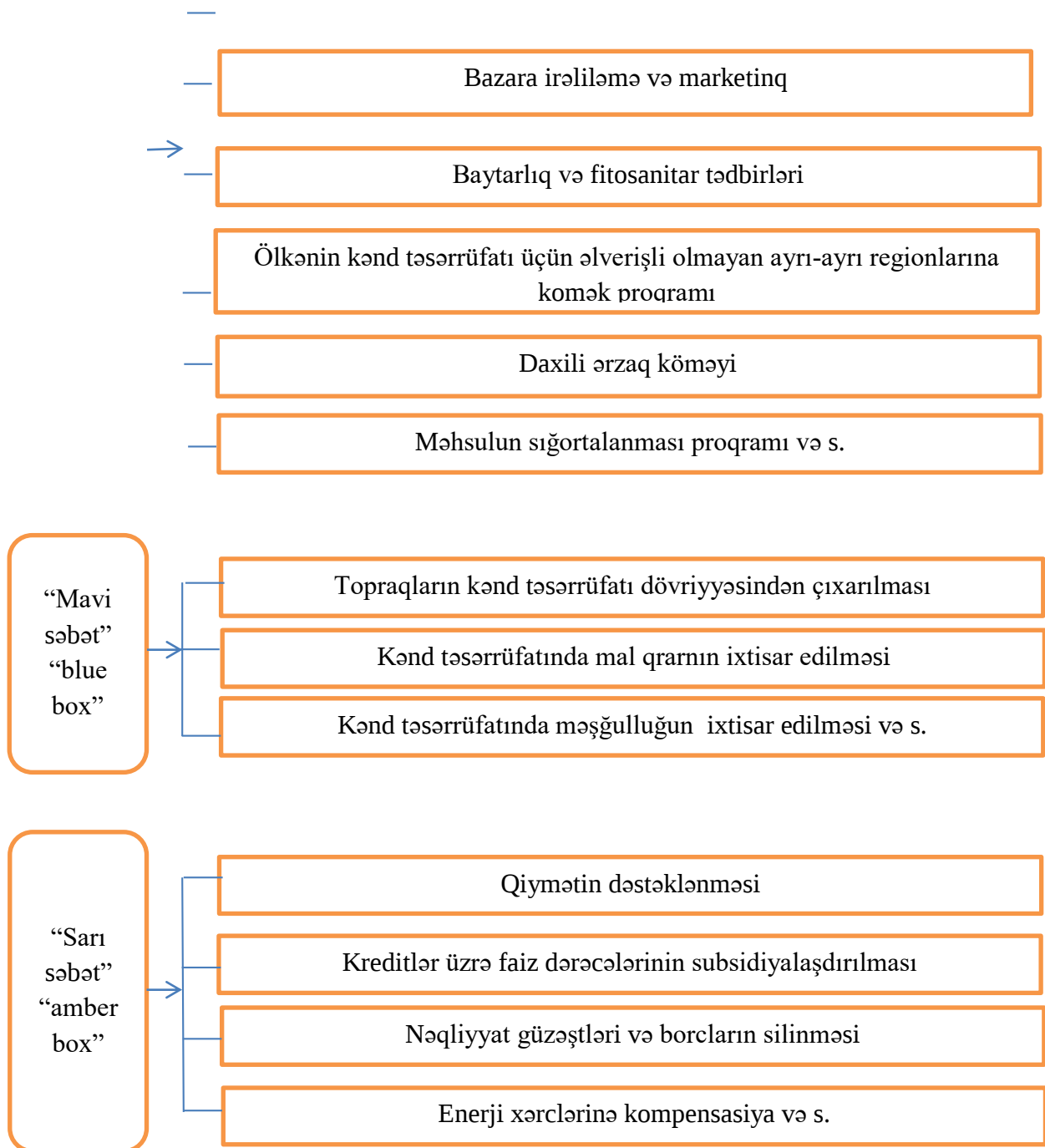
Belə tədbirlərdən inkişaf etmiş ölkələrdə fəal istifadə edilir. “Həmin ölkələrdə bu tədbirlər çərçivəsində sahələrin dəstəklənməsi daxili dəstəklənmənin ümumi həcmnin 90%-ə qədərini təşkil edir” [75,səh.36].

“Mavi səbət” kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının məhdudlaşdırılmasına istiqamətlənən tədbirlər daxildir. Nəhayət, “sarı səbət” tədbirləri ticarətə mənfi təsir göstərir. Belə tədbirlərə adətən qiymətin dəstəklənməsi, kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin subsidiyalaşdırılması, nəqliyyat güzəştləri və borcların silinməsi və s.aid edilir.Müasir dövrdə aqrar siyasəti formalaşdırarkən əsas vəzifə kənd təsərrüfatı məhsullarına mənfi təsir göstərən daxili dəstəklənmə tədbirlərinin strukturlaşdırılmasıdır. Bu zaman prioritet istiqamət “yaşıl səbət” tədbirlərinin daimi artırılması fonunda “sarı səbət” dövlət dəstəklənməsi tədbirlərinin azaldılmasıdır. “Yaşıl səbət” vasitələrinin operativ mənimsənilməsi nəticəsində sahələrin daxili və xarici bazarda uğuruna təsir göstərmək olar.

Ölkənin aqrar sektorunun xarici bazarın rəqabət qaydalarına uyğunlaşdırılmasının əsas istiqamətləri içərisində aşağıdakıları xüsusilə ayırmaq olar:

- kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə dövlət proqramının qəbul etmək və həyata keçirmək,
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, idxal olunan ərzaq məhsullarının həcmi və dəyərini bilmək üçün bazarın vaxlı-vaxtında monitorinqini aparmaq,
- kənd təsərrüfatının tənzimlənməsi sahəsində qanunvericiliyi təkmilləşdirmək,
- aqrarsənaye kompleksinin inkişafı və modernləşdirilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirmək,
- ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində vəzifələri yerinə yetirmək.

Sxem 2.2. Beynəlxalq normalar çərçivəsində kənd təsərrüfatının dövlət dəstəklənməsi tədbirləri [75].

Iqtisadi nəzəriyyə baxımından tarazlı bazara istənilən dövlət müdaxiləsi ictimai rifahın itirilməsi ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, aqrar siyasət iqtisadi nəzəriyyə baxımından heç də həmişə optimal deyildir və ictimai seçimin nəticəsidir. Buna

baxmayaraq cəmiyyətin xərclərinin nə dərəcədə səmərəli olduğu, ən az ictimai xərclərlə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunurmu, məqsədlərə nail olmaq üçün tətbiq edilən tədbirlər səmərəlidirmi kimi sualların cavablandırılması tələb olunur.

Dövlət siyasətinin səmərəliliyi bazarın bütün iştirakçıları və bütövlükdə cəmiyyət baxımından dövlət müdaxiləsindən irəli gələn fayda və xərclərin nisbətilə ölçülür. Aqrar siyasətin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, xərclərin əsas hissəsi proqramlar şəklində həyata keçirilir. Ona görə də aqrar siyasətin nəticələri hər bir proqramda qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olma dərəcəsi kimi qiymətləndirilir. Buradan aydın olur ki, müdaxilə məqsədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və əsaslandırılması dövlət siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin zəruri şərtidir.

Dünya təcrübəsində aqrar siyasətin tədbirləri iki istiqamətdə - daxili dəstəklənmə və xarici ticarət tədbirləri - qruplaşdırılır. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi ayrılıqda, həm daxili, həm də xarici ticarət tənzimlənmə tədbirlərinə uyğun olaraq aparılır.

Kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının tənzimlənməsi üzrə dövlət proqramının həyata keçirilməsi və səmərəliliyinin monitorinqi müxtəlif metodlarla, o cümlədən statistik metodlarla (reqressiya-korrelyasiya, amilli, klaster təhlili, qruplaşdırma metodu və s.), sorğu, anket tədqiqatı, hər bir dövlət proqramı tədbirləri üçün müəyyənləşdirilmiş nəticəlilik göstəricilərinə nail olmanın qiymətləndirilməsi və s. aparmaq olar. Bu metodların köməyi ilə dövlət dəstəyi tədbirlərinin nəticələri qiymətləndirilir, dövlət dəstəyinin həcmi ilə kənd təsərrüfatı isehsalçılarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin dəyişməsi arasındakı əlaqələr aşkar edilir, dövlət dəstəyinin həmin göstəricilərə təsir dərəcəsi izah edilir, dövlət dəstəyinin məbləğinin, onun forma və mexanizmlərinin dəyişdiriləndiyi zaman rəğbət sistemi modelləşdirilir, aqrar bazar iştirakçılarının müxtəlif qruplarının fikirləri qiymətləndirilir və s. Bu zaman həm bütövlükdə dövlət dəstəyi, həm də onun ayrı-ayrı formaları və istiqamətləri təhlilin obyektinə ola bilər.

Bu metodlardan istifadə edərək mürəkkəbliyi, informasiya bazasının kifayətləndirici olmaması yaxud əlçatmazlığı ilə bağlı olaraq indiyə qədər birmənalı cavab

verilməyən bir sıra suallara, o cümlədən ümumiyyətlə kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi məqsəduyğundurmu?, kənd təsərrüfatının inkişafını yaxud kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dəstəklənməsi lazımdırımı?, dövlət dəstəyinin həcmi ilə istehsal göstəricilərinin artımı, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşması, ayrı-ayrı sahələrin inkişafı arasında əlaqə varmı? əgər varsa dövlət dəstəyinin optimal həcmi nə qədərdir?, dövlət dəstəyinin hansı forması daha səmərəlidir?, əsasən kimi dəstəkləmək lazımdır?, dövlət dəstəyi tədbirlərini beynəlxalq normalara necə uzlaşdırmalı ki, yerli kənd təsərrüfatı istehsalçıları zərər çəkməsin? və s. cavab tapmağa cəhd edilir.

Dövlət dəstəyinin müxtəlif formalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ciddi müzakirə mövzudur. Araşdırmalar göstərir ki, “fermerlərin gəlirlərinə birbaşa əlavələrin edilməsinə hədəflənmiş proqramın təkrar bölgüsünün səmərəliliyi istehsal edilmiş məhsulun həcmi və qiymətin dəstəklənməsi ilə bağlı proqramlara nisbətən daha yüksəkdir... Proqramın təkrar bölgü səmərəliliyi “income transfer efficiency” əmsalı ilə ölçülür və transferin hansı hissəsinin məhz kənd təsərrüfatı istehsalçılarına getdiyini göstərir. Ən aşağı səmərəliliyə resursların alınmasının dəstəklənməsi proqramı malikdir... Onlar üçün transfer səmərəliliyi 0.17-dir. Bu odeməkdir ki, belə transferin hər dollarının 17 sentini fermerlər əldə edir ... və 67 senti resurs təchizatçılarına çatır... Qiymətin dəstəklənməsi və məhsul buraxılışının həcmi ilə bağlı proqramlar üçün transfer səmərəliliyi 0,25%-dir” [95].

Xüsusi olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada söhbət çox vacib olan istehsalın, ixracın stimullaşdırılmasının dəstəklənməsinin müxtəlif formalarının təsirinin qiymətləndirilməsindən deyil, yalnız təkrar bölgünün səmərəsindən gedir.

Dünya təcrübəsində dövlət tənzimlənməsinin əmtəə bazarına təsirini qiymətləndirməyə imkan verən bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir [10]. Onların hamısı kənd təsərrüfatı məhsullarının formalaşmış daxili qiymətlərinin oxşar bazarlarda dünya qiymətləri ilə müqayisəsinə əsaslanır. Belə yanaşma dövlət müdaxiləsinin olmadığı və azad rəqabətin mövcudluğu şəraitində daxili və xarici bazarda qiymətlərin bərabərliyini nəzərdə tutur, yəni nəqliyyat xərcləri ilə bağlı yaranan fərqdən başqa

daxili və dünya qiymətləri arasında fərq olmamalıdır. Müxtəlif dövlət dəstəyi tədbirlərinin tətbiqi nəticəsində daxili və dünya bazar qiymətləri arasında uyğunsuzluq yarana bilər. Bu uyğunsuzluğun müsbət qiyməti daxili istehsalçıların dəstəklənməsini, mənfi kəmiyyəti isə onlara vergiqoymanı subut edir. Daxili qiyməti dünya bazar qiymətləri ilə müqayisə edərkən ilk növbədə çatdırılma, təkrar emal və marketing xərcləri, yəni yerli məhsulların qarşılaşacağı dünya bazarına qədər olan marja nəzərə alınmaqla düzəlişlər edilir. Milli valyutada ifadə edilən dünya qiymətləri həmçinin arayış (sorgu) qiymətləri adlandırılır. Kənd təsərrüfatının dəstəklənməsinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri daxili və sorgu qiymətlərini müqayisə etməyə, həmçinin istehsalçıların subsidiyalaşdırılmasının və vergiqoymanın səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Ən sadə göstərici müdafiənin nominal əmsalıdır (NPC- nominal protection coefficient).

$$MN\Theta = \frac{p_i^d}{p_i^s}$$

Burada, $MN\Theta$ –müdafiənin nominal əmsalını, p_i^d - i məhsulunun daxili qiymətini, p_i^s - i məhsulunun milli valyutada ifadə edilmiş sorgu qiymətini göstərir.

Eyni zamanda nisbət digər göstəricilərlə - məhsulun daxili və dünya qiymətləri arasındakı fərq kimi hesablanan müdafiənin nominal norması (NPR-nominal protection rate) - də ifadə oluna bilər.

$$MNN = \frac{p_i^d - p_i^s}{p_i^s} \cdot 100\% = (MN\Theta - 1) \cdot 100\%$$

Müdafiənin nominal əmsalının vahiddən böyük olması kənd təsərrüfatı istehsalçılarının daha yüksək qiymət əldə etdiyini, yəni istehsalçıların subsidiyalaşdırıldığını göstərir. Əksinə bu əmsalın nəticəsinin vahiddən kiçik olması kənd təsərrüfatına vergi qoyulduğunu, eyni zamanda istehlakçıların subsidiya əldə etdiyini göstərir. Müdafiənin nominal əmsalı vahiddən nə qədər çox fərqlənərsə, bazarda konkret məhsula dövlət siyasətinin təsiri bir o qədər yüksək olur.

Müdafiənin nominal norması faizlə ifadə edilir və onun kəmiyyəti həm mənfi, həm də müsbət ola bilər. Onun mənfi olması vergiqoymanı, müsbət olması isə aqrar sektorun subsidiyalasdırılmasını göstərir.

Qeyd edilən göstəricilər istehsal vasitələri bazarında həyata keçirilən dövlət siyasətinin təsirini nəzərə almır. Əgər aqrar siyasət yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının deyil, həm də aqrar istehsalın resurslarının qiymətinin dəyişməsinə istiqamətlənərsə, dəstəklənmənin qiymətləndirilməsi üçün müdafiənin səmərəlilik əmsalı (EPC-effective protection coefficient) tətbiq edilir [44, səh.40].

$$MS\Theta_i = \frac{p_i^d - \sum_{j=1}^K a_{ij}p_j^d}{p_i^s - \sum_{j=1}^K a_{ij}p_j^s} = \frac{V_i^d}{V_i^s}$$

Burada, $MS\Theta_i$ - müdafiənin səmərəlilik əmsalını, a_{ij} - i növ məhsul vahidinə resurs xərclərinin xüsusi çəkisini, V_i^d və V_i^s - i növ məhsula daxili və sorğu qiymətləri üzrə əlavə dəyəri göstərir.

Müdafiənin səmərəlilik norması (EPR-effective protection rate) aşağıdakı kimi hesablanır [91, səh.16].

$$MSN_i = \frac{V_i^d - V_i^s}{V_i^s} \cdot 100\% = (MSN_i - 1) \cdot 100\%$$

Aqrar sektora dövlət siyasətinin müsbət təsiri halında bu əmsalın qiyməti vahiddən böyük olur, yəni dövlət tənzimlənməsi olmadan istehsalçılar öz resurslarından daha yüksək fayda (gəlir) əldə etmək üçün potensial imkanlara malik olur. Əksinə bu əmsalın nəticəsi vahiddən kiçik olarsa, onda dövlət tənzimlənməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalçıları itkilərlə qarşılaşır. Başqa sözlə desək, müdafiənin səmərəlilik əmsalının mənfi qiyməti ya daxili, ya da sorğu qiymətləri üzrə mənfi əlavə dəyərin olduğunu göstərir. Əgər daxili qiymət üzrə əlavə dəyər mənfidirsə onda ölkə daxilində aqrar istehsal əlverişli deyil, yəni resurslara xərclər məhsul satışından daxilolmaları ötür. Sorğu qiyməti üzrə əlavə dəyərin mənfi olduğu halda aqrar istehsalın aldığı resursların dəyəri ölkə daxilində istehsal edilmiş məhsulun dəyərindən yüksək olur. Əgər hər iki qiymət üzrə əlavə dəyər göstəriciləri mənfi olarsa onda müdafiənin səmərəlilik əmsalı müsbət olacaqdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müdafiənin nominal əmsalı (NPC) və müdafiənin səmərəlilik əmsalı (EPC) kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi səviyyəsinin olduqca müxtəlif olduğunu göstərə bilər. Ona görə ki, dövlət tənzimlənməsi aqrar məhsulun və resursların qiymətinə eyni təsir göstərməyə bilər. Dövlət dəstəyi əsasən istifadə edilən istehsal vasitələrinin dotasiyalaşdırılmasına istiqamətlənərsə, onda müdafiənin nominal əmsalı (NPC) mənfi, müdafiənin səmərəlilik əmsalı (EPC) müsbət dəstəklənməni göstərə bilər. Nəzəri baxımdan müdafiənin səmərəlilik əmsalı (EPC) dövlət müdaxiləsinin səviyyəsini daha dəqiq əks etdirir. Lakin müdafiənin səmərəlilik əmsalının (EPC) hesablanması böyük həcmdə informasiya (istehsalın maya dəyərinin strukturu, aqrar istehsalı resurslarının dünya qiymətləri və s.) tələb edir. Bundan başqa müdafiənin səmərəlilik əmsalını hesablayarkən aqrar istehsalın gedişində amortizasiya resurslarının və onların qarşılıqlı əvəz edilməsinin nəzərə alınması ilə bağlı problemlərdə yaranır. Belə göstəricilərin müəyyən çatışmazlığı sektor üçün tipik olan məlumatların orta səviyyəsinə əsaslanması ilə bağlıdır. Lakin ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalçıları səmərəlilik səviyyəsinə görə yüksək fərqlilik dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Toplanılan məlumatların qeyri-dəqiqiliyi və onların approksimasiyası (təqribi qiymət) əldə edilən qiymətləndirmənin düzgün olmamasına gətirib çıxara bilər.

Səmərəli müdafiə göstəricilərinin hesablanması metodologiyasına əsaslanan səmərəli dəstəklənmə konsepsiyası Korden tərəfindən təklif edilmişdir. Müdafiənin səmərəlilik əmsalı ölkə daxili istehsalın səmərəliliyinin mütləq səviyyəsi haqqında heç nə demir, lakin ölkədə istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının müxtəlif növləri üzrə nisbi dəstəklənməni göstərir və onların istehsalının nisbi səmərəliliyi haqqında təsəvvür verir. Məhz buna görə müdafiənin səmərəlilik əmsalı və müdafiənin səmərəlilik norması göstəricilərindən ölkə daxilində ayrı-ayrı növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının müqayisəli üstünlüyünü və rəqabətqabiliyyətliyini təhlil etməyə imkan verən siyasətin təhlili matrisinin (PAM- Policy Analysis Matrix) qurulmasında tez-tez istifadə edilir. Müdafiənin səmərəlilik əmsalının sonrakı inkişafı istehsal amillərinə (torpaq və kapital) tətbiq edilən birbaşa vergi və dotasiyanı nəzərə alan subsidiyalaşdırmanın səmərəlilik əmsalıdır (ESC- effective subsidy coefficient).

Məsələn, bu, kənd təsərrüfatı torpaqlarına güzəştli vergilər yaxud kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün güzəştli kredit ola bilər. Subsidiyalaşdırmanın səmərəlilik əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$SS\Theta_i = \frac{V_i^d \pm S_i}{V_i^s}$$

Burada, $SS\Theta_i$ - subsidiyalaşdırmanın səmərəlilik əmsalını, S_i - torpağa və kapitala xalis subsidiyanı (verginə) göstərir [91, səh. 19].

Bu göstəricinin hesablanması bir sıra çətinlikləri vardır. Birincisi, bu göstərici ayrı-ayrı məhsullar üçün hesablanır. Dotasiya və vergilər məhsul vahidinə deyil sahə vahidinə, subsidiya isə borc vəsaitlərinin vahidinə hesablanır. İkincisi, istehsal amillərinə subsidiyalar (vergilər) bütövlükdə sektor üçün deyil, ayrı-ayrı bitkilər üçün tətbiq edilir.

Aqrar siyasətin ayrı-ayrı amillərinin yaxud göstəricilərinin kənd təsərrüfatının inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi əyani nəticələri əldə etməyə imkan verir. Lakin onlar xüsusidirlər, bütün daxili və xarici göstəricilərin və tədbirlərin təsirini eyni zamanda əks etdirmir. Məsələn, gübrənin əldə edilməsi üzrə subsidiyalaşdırmanı təhlil edərkən bu tədbirin gübrənin verilməsi dozasına və həcminə təsiri nəzərə alınır. Belə təhlildə gübrənin istehsalın strukturuna, daxili və xarici qiymətlərə və s. təsirini nəzərə almaq mürəkkəb yaxud hətta qeyri-mümkündür. Aqrar siyasətin bazara təsirini məhsula tələbin və təklifin elastiklik əmsalını nəzərə almaqla ayrı-ayrı məhsullar üzrə öyrənmək olar. Bu zaman elastikliyin çarpaz əmsalları, formalaşmış qiymətlə məhsulun daxili və xarici bazarda satılması imkanları nəzərə alınmır.

İqtisadi-riyazi modellərdən istifadə edərək aqrar siyasətin kənd təsərrüfatının inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi qeyd edilən nöqsanlardan qaçmağa imkan verir. Modeldə bir dəyişənin dəyişikliyi digər dəyişənin qiymətinə təsir göstərir və eyni zamanda yalnız həmin məhsulun deyil, həm də bütün digər məhsulların təklifi, ümumi resursların məhdudluğu, dünya bazarında formalaşmış qiymətlər, ekzogen dəyişənlərin qiymətləri nəzərə alınır. İqtisadi ədəbiyyatda aqrar siyasətin kənd təsərrüfatının inkişafına təsirini bu və ya digər dərəcədə təsvir etməyə imkan verən verən coxsaylı

modellərə rast gəlinir. Belə modellərdən biri İİÖT tərəfindən işlənib hazırlanan və ancaq aqrar siyasətin kənd təsərrüfatının inkişafına təsirini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən siyasətin qiymətləndirilməsi (PEM -Policy Evaluation Model) modelidir. Bu modelin əsasında aqrar sektorun büdcə tərəfindən dəstəklənməsi parametrləri dəyişərkən müxtəlif güzəştli qrupların əldə etdiyi faydanın kəmiyyətə bölgüsünün modelləşdirilməsi durur. PEM modelinin qurulmasında üç başlıca komponent - tələb və təklifə münasibətin baza strukturu, əsas məlumatlar və elastiklik, bazarın dəstəklənməsi üzrə tədbirlərin səviyyəsi- nəzərə alınır.

Digər bir model İİÖT və ÜÖT tərəfindən işlənib hazırlanan və dünya kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının proqnozlaşdırılması üçün istifadə edilən AGLINK-COSIMO modelidir. Modeldə dəyişənlər kimi 19 növ kənd təsərrüfatı məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalının 18 növ ilkin emalı məhsulları götürülür. AGLINK-COSIMO modelində tələb, təklif və qiymətlər arasındakı asılılıq xətti loqorofmik tənliklərlə ifadə edilir və dəyişənlərin parametrləri kimi elastiklik əmsalları çıxış edir. Modeldəki tənliklər əsas dəyişənlərin qiymətlərini, istehsal və istehlakdan asılı olan mühüm göstəriciləri hesablamağa, həmçinin məhsulların istifadəsi balansını tərtib etməyə imkan verir.

Aqrar siyasətin kənd təsərrüfatının inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən modellərdən biri də Perspektiv Texnologiyalar İnstitutu və Avropa Komissiyasının Birgə Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən işlənib hazırlanan "AGMEMOD modelidir. Qismən tarazlığın ekonometrik dinamik modeli kimi ona makroiqtisadi siyasəti əks etdirən bir sıra dəyişənlər daxil edilmişdir. Aqrar siyasətin kənd təsərrüfatının inkişafına təsirini əks etdirmək məqsədilə modelə ayrı-ayrı məhsul növlərinə subsidiyalar, qiymətin dəstəklənməsi, idxal tarifləri və ixrac rüsumları üzrə dəyişənlər daxil edilmişdir. Həm AGLINK-COSIMO, həm də AGMEMOD modelində aqrar siyasət kifayət qədər ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirilir. Lakin ölkədə kənd təsərrüfatının dövlət dəstəklənməsi xüsusiyyətlərinə görə model dövlət dəstəyi vəsaitlərinin əsas hissəsini nəzərə almağa imkan verir" [91, səh. 21].

Rəsmi statistikanın məlumatları ölkədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun və əlavə dəyərinin həcmnin davamlı olaraq artdığını göstərir (cədvəl 2.5.). Belə ki, 2011-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi 86,2%, 2019-cu illə müqayisədə isə 7,6% artmışdır. Təhlil edilən dövrdə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin əlavə dəyərinin həcmnin dinamikaşında da artım meyli xarakterik olmuşdur. Müqayisə edilən dövrlərdə bu göstəricinin dəyişikliyi müvafiq olaraq 76,6% və 11,8% təşkil etmişdir. Bu dəyişikliklər fonunda kənd təsərrüfatının ölkənin ÜDM-də xüsusi çəkisi azalmışdır. Belə ki, əgər 2011-ci ildə bu sahənin ÜDM-da payı 5,1%, 2018-ci ildə 5,6% olmuşdursa, 2020-cu ildə 5,3% səviyyəsinə düşmüşdür. Belə vəziyyətin yaranmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Lakin buna baxmayaraq vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Son illərdə bu sahənin böyümə tempi digərlərinə nisbətən daha ləngdir.

Cədvəl 2.5

2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını
xarakterizə edən bəzi göstəricilər

İllər	Dövlət bütçəsinin xərcləri, mln. manat	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi xərcləri, mln. manat	Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, mln. manat	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıq- çılıqın əlavə dəyərinin həcmi, mln. manat
2011	15397,5	444,7	4525,2	2643,5
2012	17416,5	468,2	4844,6	2813,7
2013	19143,5	487,9	5244,6	3122,2
2014	18709,0	504,8	5225,8	3139,2
2015	17784,5	547,6	5635,3	3359,4
2016	17751,3	585,4	5632,4	3386,8
2017	17 594,5	506,2	6580,0	3944,1
2018	22 731,6	742,2	7010,0	4174,8
2019	24425,6	857,6	7836,7	4664,2

2020	26075,4	862,2	8428,9	5016,4
------	---------	-------	--------	--------

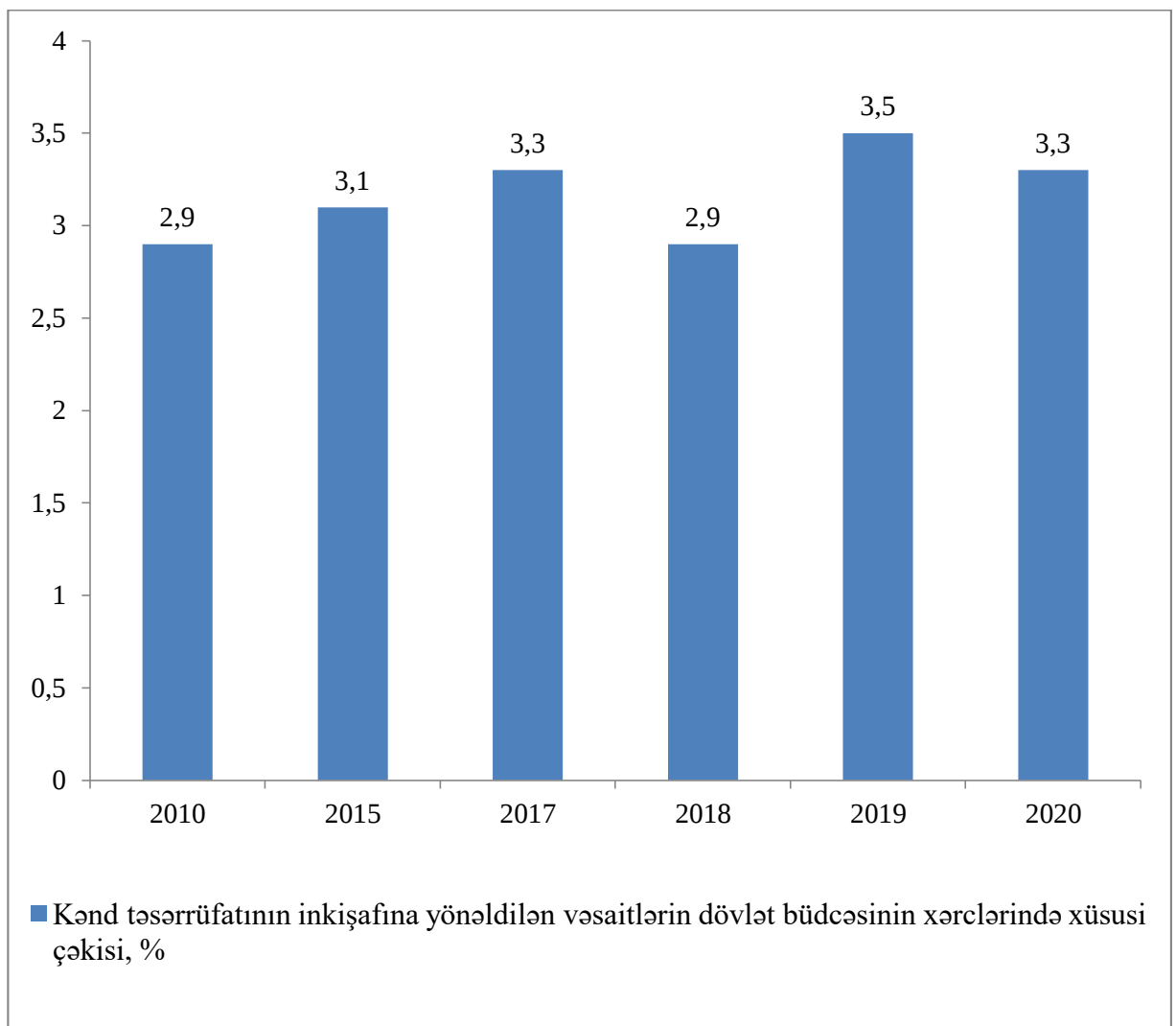
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [5,20].

Belə ki, kənd təsərrüfatında yaradılan ümumi daxili məhsulun dəyər ifadəsində xeyli artmasına baxmayaraq ölkənin ÜDM-da xüsusi çəkisi 2000-ci ildən bu günədək təxminən 3 dəfə azalmışdır. Dəyər ifadəsində artımın bir hissəsi qiymətlərin artımı ilə bağlı olsada, digər hissəsi istehsalın inkişafından qaynaqlanmışdır. 2011-2016-cı illərdə dövlət büdcəsində kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilən vəsaitlərin həcmi dinamikası da müsbət istiqamətdə dəyişmişdir. Belə ki, dövlət büdcəsində bu istiqamətdə yönəldilən vəsaitlərin həcmi 2011-ci ildə 444,7 mln. manat, 2018-ci ildə 506,2 mln. manat təşkil etdiyi halda, 2020-ci ildə hər iki dövrə müqayisədə daha çox, yəni 862,2 mln manat olmuşdur. 2011-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilən vəsaitlərin həcmi mütləq ifadədə 417,5 mln. manat, nisbi ifadədə isə 93,9% artmışdır. Bu dövrdə bu sahəyə ayrılan vəsaitlərin dövlət büdcəsinin xərclərində xüsusi çəkisi artmışdır. Belə ki, əgər 2011-ci ildə belə təyinatlı vəsaitlərin büdcə xərclərində payı 2,9% olmuşdursa, artıq 2018-ci ildə 3,3%, 2020-ci ildə isə 3,3% təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, 2011-2020-ci illərdə ölkənin kənd təsərrüfatına yönəldilən vəsaitlərin büdcə xərclərində xüsusi çəkisinin dəyişmə meylini 1 sayılı sütunlu qrafik daha əyani göstərir.

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda qarşıya qoyulmuş hədəflərə nail olmaq məqsədilə dövlət büdcəsindən davamlı olaraq müvafiq həcmdə vəsait ayrılmışdır. Bu vəsaitin həcmi 2016-ci ildə 585,4 mln. manat, 2017-ci ildə 506,2 mln. manat, 2018-ci ildə 742,2, 2019-cu ildə 857,6 mln. manat, 2020-ci ildə isə 862,2 mln. manat olmuşdur.

2007 -ci ildən əkin sahəsinin və çoxillik əkinlərin becərilməsinə sərf olunan yanacaq və motor yağları, mineral gübrələr, habelə toxumçuluğu və damazlıq işini yaxşılaşdırmaq üçün fermerlərə dövlət büdcəsindən subsidiyalar ödənilir.

Bundan başqa, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına digər istiqamətlər üzrə birbaşa və dolaylı subsidiyalar verilir və güzəştlər tətbiq edilir.

Şək.2.2. 2011-2020-ci illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinin xərclərində xüsusi çəkisi, %

Ölkədə aqrar sektora dövlət dəstəyi vergi və gömrük güzəştləri, istehsalçılara yanacaq və motor yağlarına, buğda və çəltik səpininə görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına yardımın verilməsi, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına mineral gübrələrin güzəştə satılması, toxumçuluq və tinglik təsərrüfatlarına satdıqları 1-ci və 2-ci reproduksiya toxumlarına və tinglərə görə dövlət büdcəsindən subsidiyanın ödənilməsi, güzəştli şərtlərlə damazlıq heyvanların və texnikanın lizinqi şəklində və s. birbaşa dövlət dəstəyi göstərilir. Subsidiyalar əsasən pambıq və tütün istehsalçılarına, əkin sahəsinin becərilməsində istifadə olunan yanacaq və motor yağlarına, habelə buğda və çəltik əkininə və süni mayalanma yolu ilə alınmış hər buzova görə verilir. 2016-cı ildə pambıq və tütün istehsalçılarına dövlət büdcəsinin

vəsaiti hesabına verilən subsidiyanın həcmi 8.6 mln. manat təşkil etmişdir. Son illərdə ikinci istiqamət üzrə verilən subsidiyaların həcmi artmışdır (Cədvəl 2.6.). Belə ki, 2015-ci ildə əkin sahəsinin becərilməsində istifadə olunan yanacaq və motor yağlarına, habelə buğda və çəltik əkininə görə verilən subsidiyanın həcmi 62,3 mln. manat olduğu halda, 2016-cı ildə onun həcmi 78,7 mln. manata yüksəlmişdir, yəni müqayisə edilən dövrdə 26,3% artmışdır. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyindən əldə edilən səmərənin bu istiqamtdə xərclənən vəsaitin hər manatına düşən məhsul istehsalı yaxud əlavə dəyər göstəricilərinin vasitəsilə qiymətləndirmək olar.

Cədvəl 2.6.

2015 və 2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında əkin sahəsinin becərilməsində istifadə olunan yanacaq və motor yağlarına, habelə buğda və çəltik əkininə görə verilən subsidiyaların məbləği, manat.

Rayonlar	2015	2016
1.Abşeron rayonu	68487,0	82141,0
2.Ağcabədi rayonu	2724928,5	3374175,5
3.Ağdam rayonu	1286654,0	1735602,8
4.Ağdaş rayonu	1087814,0	1 050 260,4
5.Ağstafa	838156,0	1210614,5
6.Ağsu rayonu	1886377,5	2329082,4
7.Astara	104821,5	5212,0
8.Balakən rayonu	258994,0	274603,0
9.Bərdə rayonu	2301305,0	2613894,4
10.Beyləqan rayonu	2276956,0	2513546,5
11.Biləsuvar rayonu	2000396,5	2237146,4
12.Cəbrayıl rayonu	132803,0	203709,0
13.Cəlilabad rayonu	3303222,0	5435675,3
14.Daşkəsən rayonu	61550,0	51462,9
15.Füzuli rayonu	1197191,5	1 882 825,9
16.Gədəbəy rayonu	94952,0	140003,4
17.Gəncə rayonu	3950,0	6000,0
18.Goranboy rayonu	1595039,0	1574505,0
19.Göyçay rayonu	34237,0	1111737,5

20.Göygöl rayonu	417021,5	689252,3
21.Hacıqabul rayonu	682 414,5	780941,4
22.İmişli rayonu	1918218,5	2107672,6
23.İsmayilli rayonu	1397861,0	2162329,4
24.Kəlbəcər rayonu	32720,0	33155,0
25.Kürdəmir rayonu	2658562,5	3025429,4
26.Laçın rayonu	169387,5	173863,9
27.Lənkəran	134717,5	126448,2
28.Lerik	61870,0	182469,3
29.Masallı	640504,0	917750,6
30.Mingəçevr	6775,0	5100,0
31.Naftalan	15128,5	11301,8
32.Neftçala rayonu	2412314,0	2479089,2
33.Oğuz rayonu	843 663,0	1 256 385,6
34.Qax rayonu	702835,0	1010490,6
35.Qazax rayonu	636905,0	765744,8
36.Qəbələ	1103442,5	1705949,6
37.Qobustan	1124024,5	1848037,5
38.Quba	1225138,0	1428614,0
39.Qusar	1654036,5	2365171,6
40.Saatlı rayonu	2307149,5	2664700,0
41.Sabirabad rayonu	2 224 582,0	2 567 048,4
42.Salyan rayonu	1559552,5	1612701,9
43.Samux rayonu	889646,5	867956,8
44.Siyəzən	134 468,5	192 002,3
45.Şabran	571357,0	893741,8
46.Şamaxı	984791,0	1574308,7
47.Şəki rayonu	3330648,5	4598640,6
48.Şəmkir	1399077,0	1473067,4
49.Şuşa	259785,0	14230,0
50.Tərtər rayonu	1213045,0	1502121,9
51.Tovuz	1005598,5	1386836,3
52.Ucar rayonu	1046823,5	880074,0

53.Xaçmaz	1885607,5	2308151,0
54.Xızı	48115,0	83278,7
55.Xocalı	94850,0	162000,0
56.Xocavənd	285285,5	520222,4
57.Yardımlı	184573,0	200380,4
58.Yevlax rayonu	1383050,5	1467717,0
59.Zaqatala rayonu	885240,5	919526,8
60.Zərdab rayonu	1500894,5	1907109,7
CƏMİ	62289514,5	78 703210,8

2015-ci ildə bu istiqamətdə kənd təsərrüfatının dəstəklənməsinin hər manatına 90 manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu, 54 manatlıq əlavə dəyər düşür. Kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilən büdcə vəsaitləri ilə bu sektorun əsas ümumiləşdirici göstəriciləri arasında da əlaqə vardır. Belə ki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilən xərclərlə ümumi məhsul buraxılışı və əlavə dəyər göstəricilərinin reqressiya - korrelyasiya təhlilinin nəticələri onlar arasında sıx əlaqənin olduğunu göstərir. Belə ki, aqrar sektorun mal və xidmətlərinin ümumi buraxılışı ilə bu sahəyə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin həcmi arasındakı əlaqənin korrelyasiya əmsalı $R = 0,91$, determinasiya əmsalı $R^2 = 0,827$ olmuşdur. Bu iki mühüm göstərici üzrə elastiklik əmsalı 0,67 təşkil etmişdir. Göründüyü kimi kənd təsərrüfatının inkişafına ayrılan büdcə vəsaitinin həcmnin 1% artırılması qarşılığında bu sahənin ümumi buraxılışının 0.67% artmasını gözləmək olar. Kənd təsərrüfatının əlavə dəyəri ilə büdcədən ayrılan vəsait arasındakı asılılığın korrelyasiya əmsalı $R = 0,925$, determinasiya əmsalı isə $R^2 = 0,856$ olmuşdur. Göründüyü kimi onlar arasında sıx əlaqə vardır. Həmin göstəricilər üzrə elastiklik əmsalı 0,72 təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, kənd təsərrüfatının inkişafına ayrılan büdcə vəsaitinin həcmnin 1% artırılması qarşılığında bu sahənin əlavə dəyərinin 0,72% artmasını gözləmək olar. Bununla yanaşı dövlət dəstəyinin bu istiqamətində yönəldilən vəsaitlərin hər manatına düşən kənd təsərrüfatı məhsullarının, iş və xidmətlərin satışından gəlir 2015-ci ildə 1 manat 56 qəpik olmuşdur.

Araşdırma göstərir ki, çoxcəhətli, qarışıq müasir bazar iqtisadiyyatında mühüm sosial-iqtisadi proseslərin formalaşmasında, xüsusilə aqrar sektorun tənzimlənməsində və inkişafında dövlət fəal rol oynayır. Dövlətin sosial-iqtisadi proseslərə təsiri səmərəli olanda dərin böhrandan qaçmaq və dayanıqlı inkişafı təmin etmək mümkündür. Fikrimizcə, düzgün seçilən və tətbiq edilən metodiki yanaşma həm ümumi, həm də regional səviyyədə aqrar sektorun dövlət dəstəyinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə, yalnız kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dəstəklənməsinə büdcədən birbaşa ayrılan vəsaitləri deyil, həm də kənd təsərrüfatı məhsulları istehlakçılarından qiymət transfertlərini nəzərə almağa, qiymətləndirmənin nəticələrinin izahına yanaşmaları uzlaşdırmağa, beynəlxalq müqayisəliliyi təmin etməyə və s. imkan verir. Fikirimizcə, kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi sisteminin çevik, aqrarsənaye kompleksinin cari və uzunmüddətli təlabatlarına uyğun olması da vacib məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı ölkənin aqrar siyasəti daha çox regional aspektlərlə xarakterizə olunur və ümumi-iqtisadi amillərin təsiri altında formalaşsa da ixtisaslaşmadan asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə ölkənin iqtisadi regionları üzrə fərqlənir. Ona görə də səmərəli regional aqrar siyasətin həyata keçirilməsinin əsas şərti məhz kənd təsərrüfatının inkişafı üçün istehsal-resurs potensialının səviyyəsinə görə ölkənin iqtisadi rayonlarının diferensasiya dərəcəsinin nəzərə alınmasıdır. Deməli, qeyd edilənlərdən aydın olur ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir mərhələsinin xüsusiyyətlərini və beynəlxalq prinsipləri, həmçinin bütün regional aspektləri nəzərə alan aqrar siyasətin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikasının işlənib hazırlanması zəruridir.

III FƏSİL

AZƏRBAYCANDA RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ VƏ İXRAC YÖNÜMLÜ KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ İNKİŞAFİSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanla aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin və dəstəklənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsi ölkə iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biridir. Aqrar sferanın tənzimlənməsi prosesində həll edilən mühüm vəzifə real təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır.

Aqrarsənaye istehsalına dövlət müdaxiləsi haqqında fikirlər müxtəlif olmuşdur. Bəziləri dövlət tərəfindən sərt nəzarət və müdaxilənin vacib olduğunu, digərləri isə kənd təsərrüfatı istehsalının tənzimlənməsində dövlətin heç bir rol oynamadığını əsaslandırır. “Özünün müsbət cəhətləri ilə yanaşı bazar iqtisadiyyatı hər bir vətəndaş və bütövlükdə cəmiyyət baxımından bütün sosial və iqtisadi prosesləri tənzimləyə bilməz. O, gəlirlərin ədalətli bölgüsünü təmin etmir, əmək hüququna təminat vermir, ərtaf mühitin mühafizəsinə istiqamətlənmir və əhalinin müdafiəsiz təbəqəsinə dəstək vermir. Bütün bunların qayğısına dövlət qalmalıdır” [77]. Deməli, bazar iqtisadiyyatı dövlət tənzimlənməsi olmadan mövcud ola bilməz və fəaliyyət göstərə bilməz. İqtisadi mexanizmdə dövlət tənzimlənməsinin əsas funksiyası bazar azadlığının təkrar istehsal proseslərinin tənzimlənməsi ilə optimal uzlaşdırılmasıdır.

Bazar şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sosial-iqtisadi sabitliyə nail olmaq məqsədilə həyata keçirilən hüquqi, icraedici və nəzarətedici tədbirləri sistemi kimi çıxış edir. Bazar şəraitində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə dövlətin bu cür təsiri müasir bazar iqtisadiyyatının əsas prinsipinə aid edilir. Müasir dövrdə aqrar sferaya dövlət müdaxiləsi prosesi müxtəlif dərəcədə və istiqamətlərdə həyata keçirilə bilər.

Ölkə iqtisadiyyatının həyati vacib sektorlarından biri aqrarsənaye kompleksidir (ASK). Ölkənin ÜDM-nun 7%-i, əsas fondlarının təxminən 25%-i, istehlak mallarının 75% - i bu sektorun payına düşür.

“Aqrarsənaye kompleksi iqtisadi və texnoloji baxımdan qarşılıqlı əlaqədə olan sahələr məcmusudur. Bu sahələrin fəaliyyətinin ümumi məqsədi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdən, əhalinin ərzaq və istehlak mallarına olan ehtiyaclarını tam ödəməkdən, bu kompleksin fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsi əsasında əhalinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir”[11].

Aqrarsənaye kompleksinin inkişafı əhalinin rifah səviyyəsinə güclü təsir göstərir. Belə ki, mallarla ticarətin 70%-dən çoxunu bu kompleksin məhsulları təşkil edir. ASK-nin strukturunda üç əsas həlqə ayırd edilir. Bu həlqələrin hər biri müəyyən funksiya yerinə yetirir. Birinci həlqə kənd təsərrüfatıdır. Bu həlqə ən güclüdür və əsasdır. O, digər sahələrdən inkişafının təbii amillərdən asılı olması, istehsalın mövsümü xarakteri, əsas və dəyişməz istehsal amili torpaq olması ilə fərqlənir. İki mühüm sahəsi -bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri vardır.

İkinci həlqə kənd təsərrüfatı və onun məhsullarını emal edən sənaye üçün istehsal vasitələri istehsalına xidmət edir. Bu həlqə aqrarsənaye kompleksinin intensivləşdirilməsinin ümumi səviyyəsini müəyyən edir: ASK-i kənd təsərrüfatını texnika, gübrə və s. ilə təmin edir.

Üçüncü həlqə kənd təsərrüfatı xammalını emal edən sahələrdir. Buraya ASK-i məhsullarının qablaşdırılması, saxlanması, daşınması və satışı ilə məşğul olan, həmçinin yüngül sənaye sahələri aid edilir. Aqrarsənaye kompleksi müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələri və təsərrüfatları özünə daxil edən mürəkkəb sosial-iqtisadi sistemdir. Dövlət tənzimlənməsi bütün təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının uzlaşdırılması əsasında onların bərabərliyini nəzərə alan vahid mexanizm kimi ASK-nin nəticəli fəaliyyətini təmin etməlidir. Bundan başqa ASK mürəkkəb biotexnoloji sistemdir. Kənd təsərrüfatında mühüm təbii istehsal vasitələri torpaq, su və s. istifadə edilir. Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə kənd təsərrüfatında istehsalın risklilik xarakterini müəyyən edən təbii-iqlim və meteoroloji şərait böyük təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatı və onun ayrı-ayrı sahələri daha kapital və enerji tutumlu olduğundan investorlar və sahibkarlar üçün az cəlbedicidir. Ona görə də aqrar sektorun inkişafının dəstəklənməsi və dövlət tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatının obyektiv zəruriliyidir.

“Azərbaycan Respublikasındakənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsin” də əsas strateji hədəflərdən biri “aqrar sahə üzrə dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsidir”[1].

Ötən dövr ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara dövləttərəfindən müvafiq dəstək sistemi formalaşdırılmış, bu sistemin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının yüksəldilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülmüşdür. Kənd təsərrüfatı sahəsinə göstərilən dövlət dəstəyi tədbirlərini üç istiqamətə - ümumi, bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri üzrə dövlət dəstəyi tədbirlərinə ayırmaq olar.

“Ümumi sahə üzrə dövlət dəstəyi tədbirlərinə kənd təsərrüfatının vergilərdən azad edilməsi, istehsalçılara büdcədən güzəştli kreditlərin verilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesi üzrə idxal olunan əksər istehsal vasitələrinə gömrük güzəştlərinin tətbiq edilməsi və s., bitkiçilik sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirlərinə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün sərf edilən yanacaq və motor yağlarının dəyərinin 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsinin təmin edilməsi məqsədilə əkin sahələrinin hər hektarına (o cümlədən təkrar əkinlərə) görə 50 manat subsidiyanın verilməsi, emal müəssisələrinə satılan pambığın hər kiloqramı üçün 0,1 manat, quru tütünün hər kiloqramı üçün 0,1 manat, yaş tütünün isə hər 10 kiloqramı üçün 0,05 manat subsidiyanın verilməsi və s., heyvandarlıq sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirlərinə isə “Aqrolizinq” ASC tərəfindən idxal edilən cins malların dəyərinin 50 faizinin büdcədən ödənilməsi və lizinq yolu ilə satılması, süni mayalanma yolu ilə alınan hər baş buzova görə 100 manat subsidiya verilməsi və s. aiddir” [102,105].

Kənd təsərrüfatının inkişafını ləngidən amillərə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının qeyri-sabitliyi nəticəsində sahələrin qeyri-maliyyə sabitliyini, bu sektora xüsusi investisiya axınının kifayətləndirici olmamasını, modernləşdirmə tempinin, əsas fondların yenilənməsinin və təbii-iqtisadi potensialın təkrar istehsalının aşağı olmasını, ixtisaslı kadrların çatışmazlığını, bazar infrastrukturunun inkişafının aşağı səviyyədə olmasını, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə, maddi-texniki və informasiya resurslarına əlçatanlığı ilə bağlı çətinlikləri və s. aid etmək olar.

Belə şəraitdə aqrar siyasətin başlıca istiqaməti kənd ərazilərinin sabit inkişafının təmin edilməsindən, kənd təsərrüfatı istehsalının rəqəbatqabiliyyətiyinin yüksəldilməsi əsasında onun həcmnin artım tempini sürətləndirməkdən ibarətdir.

“İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə hökumət aqrobiznesin fəaliyyətində fəal və çevik iştirak edir, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, bütün xalqın rifahının yüksəldilmsi, aqrar sektoru iqtisadiyyatın çiçəklənən sahəsinə cevrilməsi baxımından aqrar sektoru tənzimləyir və ona köməklik göstərir” [31].

. İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin və dəstəklənməsinin müasir modellərində vəzifələrin prioritetliyinə, tənzimlənmə mexanizmlərinə, dövlət dəstəyinin səviyyə və istiqamətlərinə görə iki tipi, o cümlədən Avropa ölkələrində olan sosial və ekoloji yönümlü və ABŞ-da olan sərt tənzimləmə modelləri ayırmaq olar (sxem 3.3).

“Bazar şəraitində aqrarsınaye kompleksi xüsusi vəziyyətdə olur, sahələrarası rəqabətdə bərabər və tam dərəcədə iştirak edə bilmir. Təbii-iqlim şəraitindən asılı olan və istehsalı mövsümü xarakterdə olan azgəlirli kənd təsərrüfatı texnoloji planda sənaye ilə müqayisədə daha geri qalır. Dövlət kənd təsərrüfatını ilk növbədə onun dayanıqlı inkişafını, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dəstəkləməlidir.

Bundan başqa kənd təsərrüfatı istehsalına yüksək risklər, təkrar istehsalın aşağı tsikli, nisbətən aşağı gəlirlilik xasdır” [45]. İqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı istehsalı daha kapitaltutumludur. Sənayedə avadanlıqlar gündə 1-2 iş növbəsində, kənd təsərrüfatında isə torpaqemalı və əkin maşınları ildə 10-15 gün, yığım kombaynları 20-30 gün, heyvandarlıq fermalarında mexaikleşdirmə vasaitləri gündə 4 saat istifadə edilir. Belə halda təsərrüfata bir neçə növ texnikalar, traktorlar, kotanlar, toxumsəpənlər lazımdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının məkanca kiçik hissələrlə yerləşməsi torpağa əhəmiyyətli kapital qoyuluşu tələb edir. Bütün bunlar təbii tərkiblikapitalın səviyyəsinin (istehsal vasitələri kütləsinin canlı əməyə nisbəti) yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda obyektiv səbəblərdən və

1-ci tip (ABŞ) tənzimlənmənin sərt sistemi	2-ci tip (Avropa ölkələri) tənzimlənmənin sosial və ekoloji yönümlü sistemi
---	--

Dövlət tənzimlənməsinin	məqsədləri
Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması	Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması
İstehsalçıların prioritet rəqabət imkanlarını təmin etmək	İstehsalçıların prioritet rəqabət imkanlarını təmin etmək
Əhalini keyfiyyətli qida məhsulları ilə təmin etmək	Əhalini keyfiyyətli qida məhsulları ilə təmin etmək
	Ətraf mühitin mühafizəsi

Dövlət tənzimlənməsinin	vəzifələri
Rəqabətqabiliyyətin artırılması	Kənd təsərrüfatı gəlirləri üzrə regionların iqtisadiyyatın digər sahələrinin səviyyəsinə yaxınlaşdırılması
Kənd təsərrüfatı istehsalçılarınin dəstəklənməsi	Kənd təsərrüfatında məşğul əhalinin sayının azlamasından yaranan sosial problemlərin aradan qaldırılması
	Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı xərclərinin azaldılması

Dövlət tənzimlənməsinin	vasitələri
Kreditləşmənin subsidiyalaşdırması, dotasiya, dövlət sifarişləri və alışırları, qiymətin tənzimlənməsi	Kreditləşmənin subsidiyalaşdırması, 1 illik mal-qaraya, 1 ha əkinə dotasiya, dövlət sifarişləri və alışırları, qiymətin tənzimlənməsi

Maliyyələşdirmənin miqyası	və istiqamətləri
İstehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulunun 30% dəyərində	İstehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulunun 40-50% dəyərində
Uzunmüddətli proqnozlar və əhalinin gəlirlərinin artırılmasının məqsədli, sosial proqramları	Proqnozlu ərzaq balans, əhalinin gəlirlərinin artırılmasının ümumdövlət və dövlətlərarası məqsədli, sosial proqramları

Sxem 3.3. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin və dəstəklənməsinin müasir modelləri [68].

istehsalın xarakterinə görə kənd təsərrüfatında məşğul əhəlinin hər nəfərinə düşən ÜDM-a kapital qoyuluşu, əmək məhsuldarlığı, istehsalın səmərəliliyi digər sahələrə nisbətən aşağıdır. Ona görə də kənd təsərrüfatında kapitalın təbii tərkibi sənayeyə nisbətən yüksək olmalıdır. Dövlət tənzimlənməsi və dəstəyi olmadan bazarın köməyi ilə bu problemi həll etmək olmaz.

Kənd təsərrüfatında xərclərlə məhsul əldə edilməsi müddətindəki fərqlər çox böyükdür. “Hesablamalara görə bu bitkiçilikdə 10-12 ay, heyvandarlıqda 2 il və daha çox təşkil edir. Ona görə də belə şəraitdə kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələri ilə əməkdaşlıq edə bilmir ki, bu da dövlətin müdaxiləsini tələb edir. Bu səbəbdən inkişaf etmiş ölkələrdə istehsala birbaşa müdaxilə (inzibati məhdudiyyətlər, müxtəlif kvotalar və s.) həyata keçirilir” [93, səh.37]. Deməli, müasir şəraitdə aqrar sektorun iqtisadi agentlərinin maraqlarının uzaldırılmasına tənzimlənmənin bazar və dövlət formalarından istifadə edilməsi, onların stimullaşdırılması vasitəsilə nail olunur. Dövlətin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına, saxlanmasına, emalına və bazarına, həmçinin kənd təsərrüfatı istehsalının maddi-texniki təminatına sistemli təsirinə iqtisadi tarazlığın, proporsiyanın, kənd təsərrüfatı istehsalçıların gəlirlərinin dəstəklənməsi, həmçinin ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin, aqrar sektorun fəaliyyətində daha yüksək iqtisadi və sosial səmərəliliyə nail olunmasının obyektiv zəruriliyi səbəb olmuşdur. Aqrar sektorun tənzimlənməsinin obyektiv zəruriliyini şərtləndirən bütün səbəblərin məcmusunu şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

-kənd təsərrüfatı istehsalının spesifik, digər sahələrdən fərqləndirən xüsusiyyətləri: əvvəlcədən müəyyənləşdirmək mümkün olmayan quraqlıq, daşqın və s. kimi coxsaylı amillərin təsirinə məruz qalan kənd təsərrüfatı istehsalının risklilik xarakteri; kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin qeyri-elastikliyi; yaşamağın şərti kimi sürətli texniki tərəqqiyə uyğunlaşma zərurliyi,

-aqrar bazarın fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektlərinin tənzimlənməsində bazar mexanizmlərinin təkml olmaları: kənd təsərrüfatı istehsalı üçün arzuolunmaz nəticələrin - ətraf mühitin çirklənməsi, təbii resursların tənəzzülü və s. qarşısının alınmasına bazarın qadir olmaması; bazar üzərində inhisar nəzarətinin yaranması meyli və s.

Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə aqrar sektorun inkişafına və onun institusional vahidlərinin səmərəli fəaliyyətinə təsir etmək üçün dövlətin istifadə etdiyi iqtisadi vasitələr və stimullar sistemidir.

Bu sahə üzrə qəbul edilmiş qanunlarda aqrar siyasətin hüquqi prinsipləri və mühüm xüsusiyyətləri əks etdirilmişdir. Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi prinsiplərinə dövlət tənzimlənməsinin əsasən iqtisadi metodlarla həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinə dövlətin birbaşa müdaxiləsinin yol-verilməzliyi, proqramlı tənzimlənmənin tətbiqi, dövlətin kənd təsərrüfatı istehsalçılarına maliyə və digər dəstək göstəməsi, qiymət və gəlirlərin paritetliyini dəstəkləmək, vergilər, tariflər və s. vasitəsilə dövlətin aqrar sektora dolayı təsiri, kənd təsərrüfatında güzəştlərin tətbiqi aid edilir. Bu gün dövlət kənd təsərrüfatı istehsalını birbaşa idarə etmir, lakin onun fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır. Hüquqi münasibətin iştirakçılarının lazımi davranışının təmin edilməsinin çoxsaylı metodları - icazə vermə, əminlik, tövsiyyə və hökumət göstərişi mövcuddur. Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsini və dəstəklənməsini həyata keçirərkən bu metodlardan istifadə edilməsi vacibdir və dövlət dəstəyi olmadan ənənəvi bazar mexanizmləri ilə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafını təmin etmək mümkün deyildir.

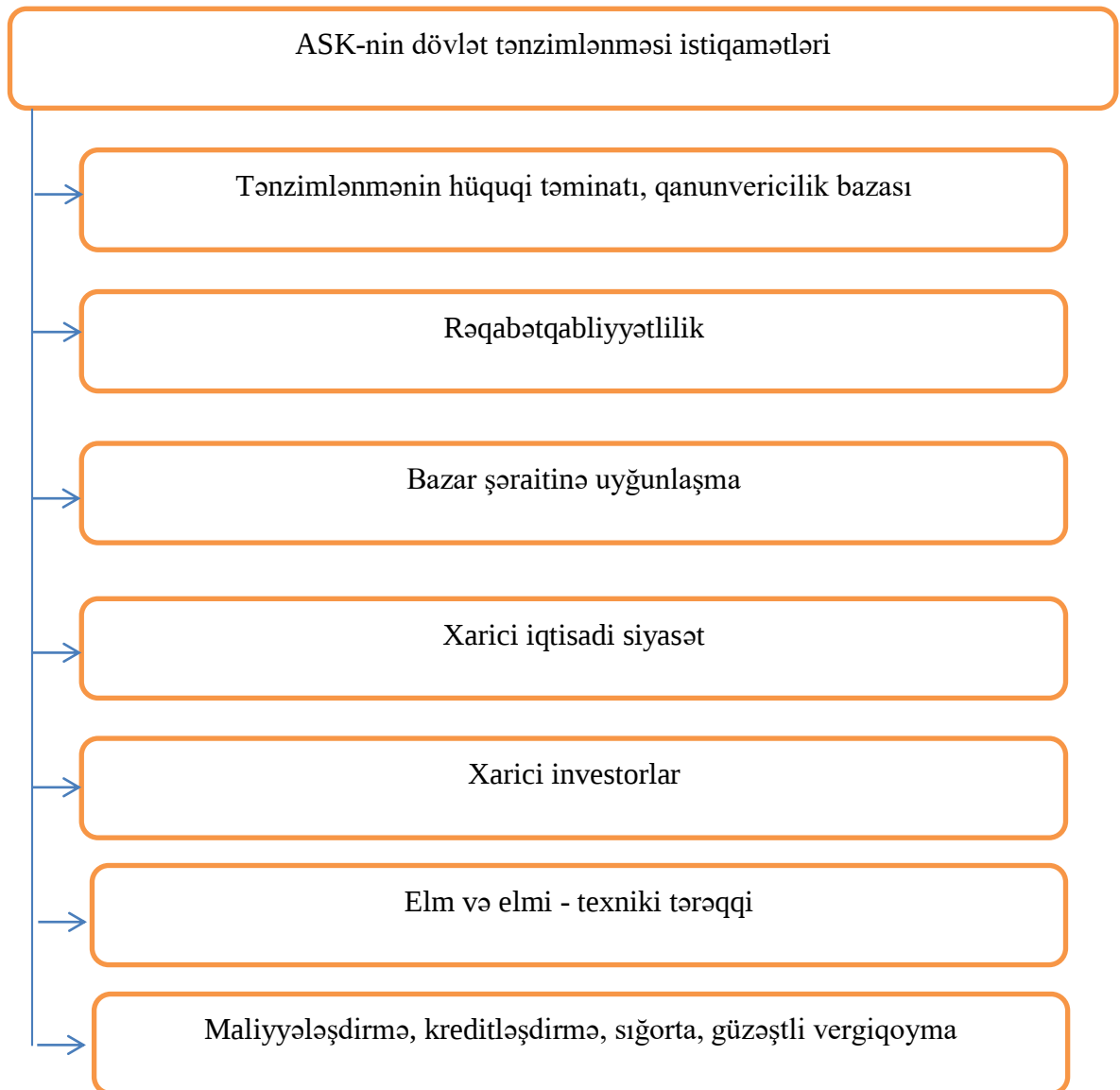
Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin konkret forma və metodlarını seçərkən bir sıra tələbləri nəzərə almaq zəruridir: tənzimləmə üzrə istənilən fəaliyyət potensial fayda potensial itkini ötəndə tətbiq edilməlidir; alternativ metodlardan həm aqrarçılar, həm də iqtisadiyyatın digər sektorları üçün xalis faydanı maksimumlaşdırmağa qadir olanı seçilməlidir; kəndin dayanıqlı inkişafının müasir vəziyyətə adekvat mexanizmlərinin yaradılmasına xüsusi fikir vermək lazımdır.

“İqtisadiyyatın aqrar sektorunun dövlət tənzimlənməsinin səmərəli sistemini formalaşdırarkən iqtisadi əlaqələrin və integrasiya proseslərinin güclənməsi meyllərini nəzərə almaq lazımdır. Eyni zamanda ölkələrarası aqrar integrasiya çoxlu problemlərlə əlaqədar olaraq çoxsaylı amillərin təsirinə məruz qalır. Dövlət normativ-hüquqi və iqtisadi metodların və vasitələrin köməyi ilə ASK-də təkrar istehsal prosesinə

kompleks təsir edə bilir” [58]. Dövlət tənzimlənməsi təsərrüfat subyektinə təsirin formaları kimi çıxış edən müxtəlif metodların köməyi ilə təmin edilir. ASK-də dövlət tənzimlənməsinin formaları bir necə əlamət üzrə təsnifatlaşdırılır. “Dövlətin subyektə təsir dərəcəsinə görə birbaşa və dolaylı təsir formaları fərqləndirilir” [63]. Fikrimizcə, müasir şəraitdə ölkənin aqrar sektorunun dövlətin tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərini 6 sayılı sxemdəki kimimvermək olar (sxem3.4).

Müasir mərhələdə ölkədə dayanıqlı inkişaf edən ASK-nin yaradılması bir sıra problemlər ortaya qoyur. Onlar içərisində dövlət tənzimlənməsinin təsirinin və rolunun artmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edilməsi yerli məhsulların istehsalının artırılması və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması tələb olunur. Bu səbəbdən dövlət dəstəklənməsinin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin əlverişliliyini yüksəltmək məqsədilə dövlət dəstəyinin, kredit resurslarının həcmnin, kənd təsərrüfatının gəlirliliyinin artırılması zəruriliyi yaranır.

Dövlətin aqrar sektora təsirinin nəzəri müddəalarının və istiqamətlərinin rəllaşdırılması daha çox dövlət tənzimlənməsinin forma və metodlarının daimi inkişafı ilə müəyyən olunur. Eyni zamanda o, iqtisadi və qeyri-iqtisadi xarakterli çoxlu vasitə və metodları özünə daxil etməklə kifayət qədər çevik olmalıdır. Bu zaman aqrar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin müasir mexanizmi və sistemi haqqında dəqiq elmi təsəvvürə malik olmaq vacibdir. Hazırkı məqamda aqrarsənaye istehsalının vəziyyətinin, çoxsəviyyəli iqtisadiyyat şəraitində aqrar sektorun təşkilat və təsərrüfatlarının işlərinin, həmçinin gələcək struktur dəyişikliklərin seçilən istiqamətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır. Bu, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, bütün səviyyələrdə ASK-nin integrasiya proseslərinə və təsərrüfatlararası əlaqələrinin inkişafına, təsərrüfatçılıq formalarının inkişafının dövlət və bazar tənzimlənməsinin optimal mexanizmlərinin formalaşdırılmasına kömək etməlidir. Aqrar sektorun mövcud struktur dəyişikliyi hazırkı iqtisadi şəraiti, müasir

Sxem 3.4.ASK-nin dövlət tənzimlənməsi istiqamətləri
aqrarsənaye istehsalının xüsusiyyətlərini, onun inkişaf perspektivlərini, texniki səviyyəsini nəzərə almalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın aqrarsənaye sektoru xüsusi vəziyyətdə olur ki, bu da dövlət tənzimlənməsi və dəstəyi olmadan sahələrarası rəqabətdə tam və bərabər şəraitdə iştirak etməyə imkan vermir. Son dövrlərin təcrübəsi öz-özünə təşkili əsasında aqrarsənaye istehsalının sabitləşdirilməsi, aqrar sektorun yeniləşdirilməsi özünün doğru olmadığını göstərdi. Çıxış yolu kimi iqtisadi münasibətlər sisteminə təsir tədbirlərini, çoxsəviyyəli iqtisadiyyatda aqrar sektorun bütün mümkün təsərrüfatçılıq formalarının inkişafını özündə ehtiva edən aqrar sektorun dövlət və təsərrüfat

idarəedilməsi sisteminin formalaşdırılmasında görülür. Deməli, ASK-nin dövlət tənzimlənməsi və bazar vasitələrinin optimal uzlaşdırılmasına ehtiyaçı vardır ki, bu da kənd təsərrüfatında makro və mikroiqtisadi proseslərə dövlət təsiri nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasını, onun praktikasının təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

ASK-nin mühüm həlqəsi kənd təsərrüfatıdır. O, yalnız aqrarsənaye kompleksində deyil, həm də bütöblükdə iqtisadiyyatda xüsusi yer tutur. Bundan əlavə yekunda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin mənfəətini formalaşdıran, sənaye məhsullarının əsas sifarişçisi və istehlakçısı kimi kənd təsərrüfatının strateji rolu mühümdür. ASK-nin inkişafına mane olan amillərə iqtisadi (sahələrin investisiya fəallığı səviyyəsinin və iqtisadi səmərəliliyinin aşağı olması), siyasi (aqrar islahatı modelinin qeyri-səmərəliliyi, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin formalaşması prosesində dövlətin iştirak etməməsi), texnoloji (əsas fondların aşınmasının yüksək dərəcəsi, kənd təsərrüfatı istehsalında innovasiya texnologiyaların kifayət qədər tətbiq edilməməsi, istehsal infrastrukturunun zəif olması) və sosial (kənd ərazilərinin qeyri-sabit inkişafı, ixtisaslı və yeni idarəetmə təcrübəsinə mülk kədr çatışmazlığı) amilləri aid etmək olar.

Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatın digər sahələrindən əhəmiyyətli şəkildə fərqləndirən spesifik xüsusiyyətləri vardır. Baş verən proseslərdə dövlətin iştirakı kifayət dərəcədə olmadıqda öz xüsusiyyətlərinə görə o, azad rəqabətdə iştirak edə bilmir. Daxili və xaricibazarda ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətinin saxlanması və yüksəldilməsi üçün dövlət tənzimlənməsinin və dəstəklənməsinin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Dövlət tənzimlənməsinin mühüm vəzifələrindən biri yerli kənd təsərrüfatının müdafiə edilməsidir. Xarici ticarətin və aqrar proteksionizmin (himayədarlıq) səviyyəsi və formaları kənd təsərrüfatı istehsalının vəziyyətindən, ayrı-ayrı malların və mal qruplarının bazarından, yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliyindən və bazarın təchiz edilməsindən asılı olmalıdır.

ASK-nin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi idarəetmənin həm bazar, həm də inzibati-sərəncamvermə metodlarından geniş istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Fikrimizcə, ASK-nin dəstəklənməsi üzrə dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətlərinə aid etmək olar:

- normativ-hüquqi bazanı yaratmaq, torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi sistemini inkişaf etdirmək, idarəetmə sistemini yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq,

- kənd təsərrüfatı, emal və ticarət müəssisələrində bazar integrasiyası və koooperasiyası üçün səmərəli stimullaşdırma sistemini yaratmaq,

- məhsul emalı və satışı sferasında istehlak kooperasiyasının şaquli - integrasiyalı sistemini, onun hüququ təminatını formalaşdırmaq,

- ASK-də maliyyə-kredit sistemini təkmilləşdirmək, vergiqoymanı inkişaf etdirmək, real investisiya fəaliyyətinə kömək göstərmək,

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maddi-texniki təminatının iqtisadi şəraitini təkmilləşdirmək,

- sosial infrastrukturu inkişaf etdirmək, ASK-də kiçik sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək, xarici investorlar üçün əlverişli biznes mühiti yaratmaq, kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə və əlçatanlığına nəzarət etmək və s.

Kənd təsərrüfatının inkişafının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi sahələrin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, investisiya fəallığının və maliyyə resursları axınının artımı, yüksək səmərəli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi, aqrar istehsalın texniki yenilənməsi, ASK-də istehsal və informasiya infrastrukturunun inkişafını sürətləndirmək, kənd çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün zəruridir.

ASK-də informasiyalaşdırmanın inkişafı və dəstəklənməsinin sürətləndirilməsi, müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, yəni informasiya - məsləhət xidməti kənd təsərrüfatının dövlət dəstəklənməsinin prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bu, aqrar sektorun məssisələrinə mövcud resursların istehlakının səmərəliliyini yüksəltmək üçün maliyyə vasitələrindən istifadə haqqında zəruri informasiyanı əldə etməyə kömək edir. Hazırkı mərhələdə dövlət tənzimlənməsi kənd təsərrüfatı ilə istehsal vasitələri istehsal edən sahələr arasında mübadilənin qarşılıqlı faydalılığını təmin etməlidir. Mübadilənin faydalılığını təmin etmək üçün iqtisadi tənzimləmənin vergi və kredit vasitələrinin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Kənd

təsərrüfatının dövlət dəstəklənməsinin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kredit resurslarına eyni əlçatanlığını təmin etməkdir[15]. Fikrimizcə, aqrar istehsalçılarının kreditləşdirmə sisteminin qurulmasının alternativ variantı kənd kredit və sığorta kooperativləri ola bilər. ASK-də dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin ən yaxşı variantı kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün aşağı faiz dərəcəsi ilə xüsusi kreditləşmə mexanizminin tətbiqi ola bilər.

Dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri kənd təsərrüfatı məhsulunun satışı üçün də zəruridir. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün satış problemi yüksək maya dəyəri, aşağı keyfiyyət, rəqabətqabiliyyətin aşağı olması və peşəkar marketing xidmətinin olmaması ilə bağlıdır. Aqrar sektorda dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi azad qiymətqoymanın həqiqi prinsipləri ilə qiymətin dövlət tənzimlənməsinin sintezinə əsaslanan qiymət siyasətinin formalaşdırılmasını da əhatə etməlidir. Satış problemini istehlakçılar tərəfindən ödəməqabiliyyətli tələbin yüksək olmaması da çətinləşdirir. Müasir şəraitdə satış çətinliyinin birmənalı həlli yoxdur və ərzaq istehsalçıları üçün stimullaşdırma, təminat və hüquqi müdafiə, məhsul satışı üzrə mərkəzləşdirilmiş marketing xidmətinin yaradılması da daxil olmaqla kompleks yanaşma tələb edir. Dövlət, gəlir əldə edilməsində bərabər şərait yaratmaq üçün ASK-nin sahələri arasındakı mübadiləyə, kənd təsərrüfatı məhsullarının tələb və təklifinə dolayı yolla təsir etməlidir. ASK-nin mükəmməl olmayan dövlət dəstəklənməsi sistemindən istehsala dotasiya verilməsinə, istehsal xərclərinin qarşılanması və mərkəzi kreditləşdirmədən proqram-məqsədə əsaslanan daha təkmil sistemə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin seçmə əsasında dəstəklənməsinə, bazar infrastrukturunun və informasiyanın inkişafına, kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin stimullaşdırılmasına istiqamətlənən sistemə keçilməsi zəruridir.

Proqram-məqsədli maliyyələşdirmə və proqram-məqsədli planlaşdırma ASK-nin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin mühüm vasitələri kimi çıxış edir. Onlar müasir idarəetmənin əsas metodlarının geniş tətbiqini nəzərdə tutur və idarəetmənin

inzibati metodlarının (onlar arasında dövlət tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir) möhkəmləndirilməsinə kömək edir.

Aqrar sektorda dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri istehsalın modernləşdirilməsinə, sahələrin maddi-texniki bazasını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmağa imkan verən innovasiya-investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi olmalıdır. Bu məhsulun maya dəyərini aşağı salmaqla istehsalın həcmnin artmasına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatını yeni texnologiyalara keçirmək lazımdır. Belə ki, sənaye ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı sahələri yaradılan əlavə dəyərin hər vahidinə daha çox xərc tələb edir. Bu problemləri həll edərkən başlıca məsələ kimi maddi bazanın və sosial infrastrukturun yeniləşdirilməsinə, geniş təkrar istehsalın təmin edilməsinə mane olan kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin səviyyəsinin artımı üçün şəraitin formalaşdırılması qalır. Çoxlu təsərrüfatlar şəxsi dövriyyə vəsaitlərinə malik deyildir. Bununla yanaşı kənd təsərrüfatı istehsalı ilə və emal sektorunun inteqrasiyasının zəif inkişafı aqrar sektorun səmərəliliyinin və kənd əhalisinin rifahının aşağı olmasına gətirib çıxarır. Bununla əlaqədar olaraq ASK-nin innovasiyalı istiqamətdə inkişafı, istehsalın və iqtisadi münasibətlərin modernləşdirmə yoluna keçilməsi vacibdir. Aqrarsənaye kompleksi yüksək innovasiya qoyuluşunu və cəmiyyət tərəfindən ciddi nəzarətin həyata keçirilməsini tələb edən bio və nanotexnologiyanın tətbiqi ilə bağlıdır. Səmərəli innovasiya siyasətinin məqsədi bazarın strukturunda keyfiyyət dəyişikliyi yaradan və elmi-texniki tərəqqinin nəliyyətlərinə əsaslanan istehsalın idarəedilməsinin, əməyin təşkili formasının, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqidir. Kənd təsərrüfatında formalaşmış vəziyyət yaxın gələcəkdə onun inkişafının kooperasiya və inteqrasiya proseslərini fəallaşdırmaqla daxili ehtiyatların səfərbər edilməsi vasitəsilə təmin edilməsini zəruri edir. Bu vəzifələri həll etmək üçün müasir tələblərə cavab verən bazar infrastrukturunun formalaşdırılmasına, ərzaq idxalının azaldılmasına, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsinə və dövlət dəstəyinin ardıcıl olaraq artırılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Bunun

nəticəsində ASK-də geniş təkrar istehsal şəraiti yaradılır ki, bu da yerli istehsal hesabına ərzaq bazarının təchiz edilməsinə imkan verir. ASK-nin inkişafının bu istiqamətinin reallaşdırılması aşağıdakı tədbirləri nəzərdə tutur:

- rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı istehsalçılarını formalaşdırmaq və istehsal vasitələrini daha səmərəli mülkiyyətçilərdə cəmləşdirmək,
- rentabelli olmayan təsərrüfat subyektlərini yenidən təşkil etmək,
- antiinhisar qanunvericiliyinə ciddi riayət etməklə aqrarsənaye sektorunun üfüqi və şaquli integrasiyalı inkişafını dəstəkləmək.

Dövlət dəstəyindən daha real istifadə edilməsi üçün kənd təsərrüfatı istehsalçıların dəstəklənməsinə ayrılan subsidiyalara və onların bölgüsünə nəzarəti təmin etmək lazımdır. ASK-nin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi onun vəziyyətinin daha real monitoring mexanizminin formalaşdırılmasını zəruri edir.

Aqrar sektorun dayanıqlı inkişafı və nəticəli fəaliyyəti bütün sferalarda yeni texnika və resursaqənaət texnologiyaların tətbiqi əsasında onun texnoloji potensialının yenidən təşkilini tələb edir. Bu vəzifələrin həll edilməsi ASK-nin elmi-texniki potensialının durmadan təkmilləşdirilməsindən, ASK-nin inkişafı üzrə perspektivli elmi tədqiqatlara dövlət köməyinin göstərilməsindən, elmi-texniki sferada bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasından, yeni şəraitdə elmi-texniki nəliyyətlərin işlənilib hazırlanmasından və tətbiq edilməsindən, ASK-də innovasiya dəyişikliklərinin, müasir elmi-texniki nəliyyətlərin işlənilib hazırlanması və tətbiqində gənc alimlərin yaradıcı təşəbbüsünə kömək göstərilməsindən, kənd əhalisinin layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsindən asılıdır.

"Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi" 2020-ci ilə qədər ölkənin aqrar sektorunun inkişafı ilə bağlı strateji baxışı, 2025-ci ilə qədər və sonrakı dövrlərə kənd təsərrüfatının inkişafının həm orta, həm də uzunmüddətli hədəflərini özündə ehtiva edir. Bu sənəd uzunmüddətli strateji inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün dövlətin ardıcıl mərhələlərdə etməli olduğu işləri əks etdirir "[1,2].

“Ölkədə davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan 2016-2020-ci illər üçün Strateji Yol Xəritəsinin icrası ilə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı istehsalı və emalı sektorunun formalaşması üçün əlverişli mühitin yaradılması üçün 9 strateji hədəfin həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Bu strateji məqsədlərə-ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığını gücləndirmək, dəyər zənciri boyunca kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal gücünü artırmaq, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarını inkişaf etdirmək və maliyyə də daxil olmaqla müvafiq qaynaqlara çıxışı asanlaşdırmaq, elmi dəstək və təhsilin keyfiyyətini artırmaq, kənd təsərrüfatı üzrə məsləhət - məlumat, xidmət sisteminin təkmilləşdirilmək, bazar infrastrukturunun təkmilləşdirmək və istehsalçıların bazaraya çıxışının asanlaşdırmaq, təbii sərvətlərdən davamlı istifadə mexanizmlərini yaratmaq, kənd təsərrüfatı sektorunda iş mühitinin yaxşılaşdırmaq, və kənd yerlərində rifahı yaxşılaşdırmaq- aid edilir”[1,2].

Eyni zamanda, ölkə başçısının 14 iyul tarixində təsdiq etdiyi "2017-2022-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Kənd Təsərrüfatı Kooperasiyasının İnkişafına dair Dövlət Proqramı" nın icrası kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və emalının bütün mərhələlərində ixracın payının artırılmasına, kiçik fermer təsərrüfatlarının birləşdirilməsi və müvafiq infrastrukturun yaradılması yolu ilə torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsinə, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin əhatə etdiyi böyük ərazilərdə müasir suvarma sistemlərinin inşasına, kooperativlərə verilən kreditin həcmının artmasına, kənd təsərrüfatı kooperativlərində əlavə iş yerlərinin açılmasına və iqtisadi fəallığın yüksəlməsinə, kənd yerlərinin davamlı inkişafına əlverişli şərait yaradacaqdır”[3].

Beləliklə, aqrar siyasətdə dövlətin rolunun təkmilləşdirilməsinə yeni keyfiyyət parametirlərinə əsaslanan inkişafın mühüm istiqamətlərindən biri kimi baxmaq lazımdır. Dövlətin aqrar sektora təsirinin bütün üsullarını kənd təsərrüfatı istehsalçıları və cəmiyyətin maraqları ilə uzlaşdırılması zəruridir. Yalnız belə yanaşma əsasında onun rəqabətqabiliyyətini yüksəltmək, fəaliyyət normalarına uyğun resurslardan səmərəli istifadə etmək, bütün subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyəti, investorlar üçün cəlbediciliyi yüksəltmək mümkündür. İqtisadiyyatın aqrar sektorunda dövlət

tənzimlənməsinin və dəstəyinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənən tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlətin tənzimləyici rolunun iqtisadi səmərəsinin aşağı düşməsindən qaçmağa, ərzaq təhlükəsizliyi probleminin və kənd əhalisinin maraqları baxımından sosial problemlərin həll edilməsini fəallaşdırmağa imkan verir.

Dövlət iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin birbaşa, dolay, inzibati və hüquqi vasitələrinin geniş dairəsindən istifadə edir. ASK-nin tənzimlənməsi və dəstəklənməsi prinsipləri bazarın öz-özünə tənzimlənməsi və dövlət orqanlarının fəal təsirinin uzlaşdırılmasına əsaslanır. Fikrimizcə, bu prinsipdən çıxış edərək aqrarsənaye kompleksinin tənzimlənməsi və dəstəklənməsi modelini 7saylı sxemdəki kimi vermək olar (sxem 3.7).

Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin səmərəli sisteminin formalaşdırılmasının təklif edilən modeli təhlilin bütün mərhələlərini əlaqələndirməyə, tənzimlənmə tədbirlərinin seçilməsinə, dövlət tənzimlənməsinin forma və metodlarını, istiqamətlərini müəyyən etmək üçün vahid sistemdə aqrar sektorun inkişafının maliyyə təminatına, aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini aparmağa, prioritet sahələri, dövlət dəstəyi tədbirlərini və miqyasını əsaslandırmağa imkan verir.

3.2. Kənd təsərrüfatında institusional potensialın gücləndirilməsinin və innovasiya proseslərinin fəallaşdırılmasının prioritet istiqamətləri

Aqrar sferanın fəaliyyətində institusional mühitin xarakterinin və keyfiyyətinin mühüm əhəmiyyəti vardır. İqtisadiyyatın aqrar sektorunun institusional təminatının modernləşdirilməsi kompleks sistemxarici və sistem daxili amillərin və müəyyən edici şəraitin dəyişməsinə elmi-tədqiqat mühitinin reaksiyasının ayrılmaz ünsürüdür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasındakı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” də əsas strateji hədəflərdən biri “ərzaq

təhlükəsizliyinin dayanıqlığının təmin edilməsi üçün institusional potensialın gücləndirilməsidir” [1]. Bu isə ASK-də institusional dəyişikliklərin forma və vasitələrinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

İnstitusionalizmin müasir nəzəriyyəsinin nəzəri əsasını üç mühüm tərkib hissəyə - “xarici hüququn yaranması, ötürülməsi və dayandırılması (servitutlar), tranzaksiya xərcləri nəzəriyyəsi, hüquqi münasibətlər iqtisadiyyatı və ictimai seçim nəzəriyyəsi - ayırmaq olar” [57, səh. 13].

İnstitusionalizmin müasir nəzəriyyəsi ictimai təsərrüfatın ierarxiya sisteminin bütün səviyyələrində iqtisadi və sosial hadisə və proseslərin təşkilinə müdaxiləni nəzərdə tutur.

Aqrar sferada mövcud institusional dəyişikliklərin problemlər dairəsinin araşdırılması aqrar istehsalın spesifikasiyini əks etdirən minimum dörd sistem yaradan aspekti ayırmağa imkan verir:

- torpaq mülkiyyətinin institusional xüsusiyyəti,
- sosial-əmək sferasına institusional baxış,
- dövlət tənzimləmə sisteminin institusional xüsusiyyəti,
- kənd təsərrüfatı fəaliyyətini aparan (idarəedən) bazar institutları kimi sahibkarlıq subyektləri.

Fikrimizcə, qeyd edilən aspektlərin xüsusiyyətlərinin və problemlərinin ətraflı araşdırılması aqrar sferada institusional dəyişikliklərin sahəvi xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir.

Ötən dövr ərzində miqyaslı institusional dəyişikliyə torpaq- hüquq münasibətləri məruz qalmışdır. Yerli aqrar islahatın əsas istiqaməti xüsusi mülkiyyətin və real torpaq bazarının formalaşdırılması idi. Həyata keçirilən torpaq islahatı iri kənd təsərrüfatı istehsalçılarının istifadə etdikləri ümumi torpaq sahəsinin azalmasına, daha kiçik torpaq mülkiyyətçilərinin, əhəmiyyətli həcmdə özgəninkiləşdirilmiş, lakin tələb edilməyən (servitutlar baxımından) torpaq sahələrinin, torpaq resurslarının keyfiyyətinin qorunub saxlanması və torpaqdan istifadə üzrə kompleks aqrotexniki tədbirlərin olmaması və bioloji növbəli əkin qaydalarının pozulması ilə xarakterizə

olunan çox xırdalanmış torpaq sahələrinin, torpaq mülkiyyəti bazarında neqativ halların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

İnstutisional dəyişikliklər dövründə sosial-əmək sferası bəzi dəyişikliklərə, xüsusilə yeni təşkilati formaların (işçi-iş təklif edən), köhnə təsərrüfat əlaqələrinin pozulması və kənddə yeni fəaliyyət sektorlarının yaranması, aqrar sektorun modernləşdirilməsi nəticəsində əmək resurslarının xüsusi sahibkarlığın xeyrinə təkrar bölgüsü - məruz qalmışdır. Eyni zamanda aqrar islahatlar instutisionalizm nəzəriyyəsi baxımından aqrar sahibkarlıq institutunun formalaşmasının inkişaf etmiş aspekti və sahibkarlıq potensialının daşıyıcısı kimi kəndli (fermer) təsərrüfatı strukturunun yaranmasına imkan vermişdir.

İnstutisional dəyişikliklər şəraitində, xüsusilə dövlət çəhdləri vektorunun mərkəzləşdirilməsi zəruriliyi kontekstində strateji integrasiyalı təşəkkül çoxnövlü aqrar iqtisadiyyatda daha böyük rol oynayır[47]. ASK-nin idarəedilməsində dövlətin bu rolu yalnız strateji kənd təsərrüfatı birliklərinin (təşkilatlarının) yaradılması ilə bitmir. Bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun sərbəst fəaliyyət göstərməyə qadir yeni aqrar biznes subyekti kənd təsərrüfatı xammalı və məhsulları istehsal edən xarici tərəfdaşların rəqabət təzyiqi ilə üzləşə bilər ki, bu da idxalı əvəzetmənin məqsədlərinə nail olmağa və bütövlükdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə imkan verən ASK-nin idarəedilməsi səmərəliliyinin yüksəldilməsini zəruri edir. Bununla əlaqədar olaraq instutisionl mühit yalnız qloballaşma meyllərini deyil, həm də belə zidd hadisələrin nəzərə alınmasını tələb edir.

Ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər baxımından bazarların və istehsalın qloballaşması faktoru rəqabət vəziyyətinin və strateji idarəetmənin təhlilini mürəkkəbləşdirir. Əksər firmalar üçün rəqabətin təhlilində istifadə edilən M.Porterin “rəqabətin beş gücü” modelinin tətbiqi çətinləşir, ona görə ki, hər bir “güc” çoxlu sayda amillərlə şərtlənir [74]. Onun həyata keçirilməsi metodologiyasına uyğun olaraq bu və ya digər sahədə rəqabət mübarizəsinin səviyyəsini, istiqamətini və nəticələrinin müəyyən edən beş güc ayırd edilir. Beş gücün qarşılıqlı fəaliyyəti sahənin cəlbediciliyini xarakterizə edir. Bu metodikaya uyğun olaraq rəqabət gücləri, necə deyirlər firmanın “mikromühiti” kimi

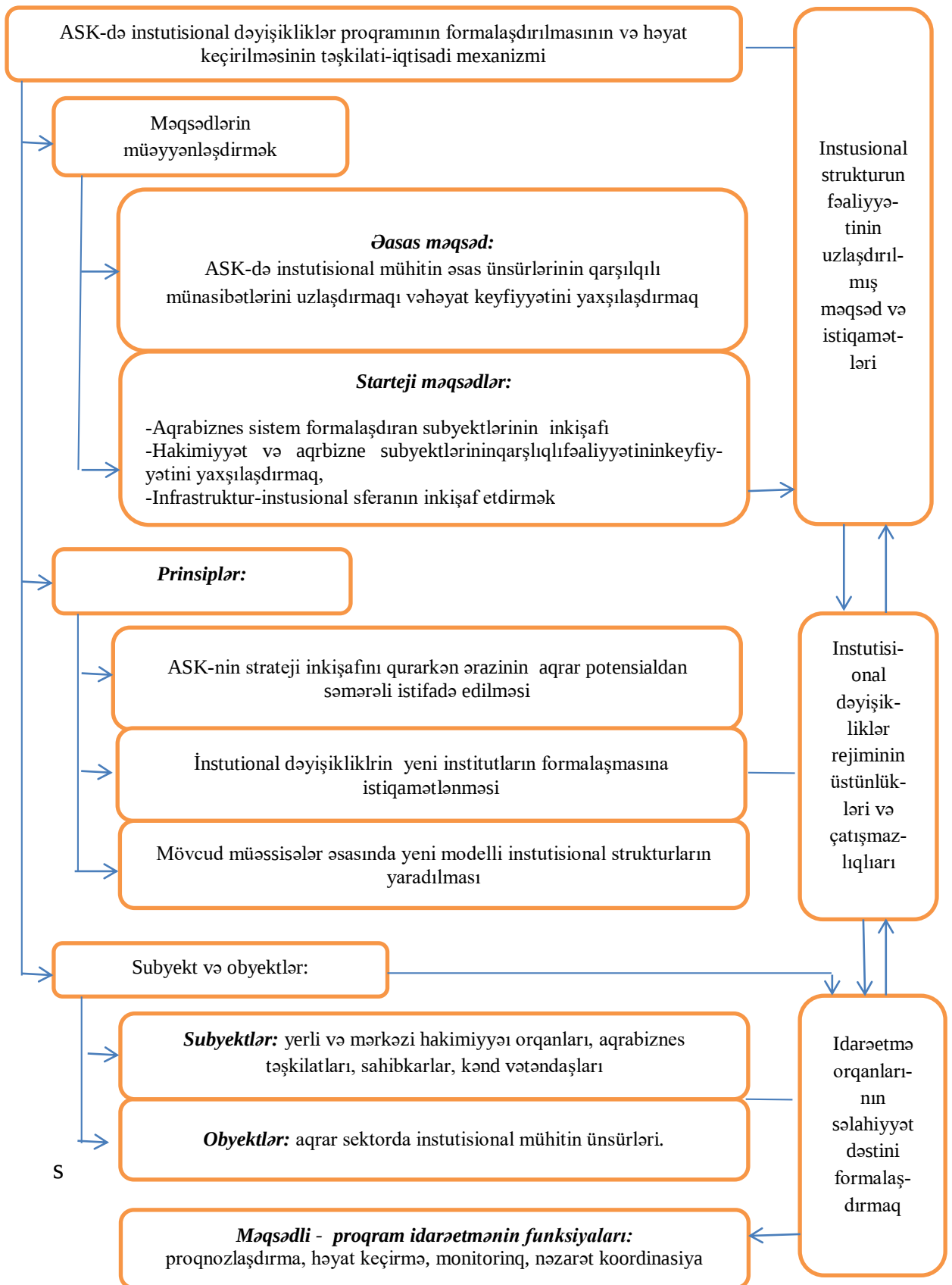
çıxış edir və həmin sahəni təmsil edən bütün firmalar tərəfindən istənilən dəyişikliyə uyğun reaksiyanı tələb edir. Bu modeli təşkil edən birinci “güc” bazarda məhsulun ortaya çıxması imkanı, ikincisi, yeni rəqib firmanın ortaya çıxması təhlükəsi, üçüncüsü, sahədə fəaliyyət göstərən təchizatçıların firmaya təsir imkanları, dördüncüsü, sahədə işlərin vəziyyətinin istehlakçılara təsir imkanları, nəhayət beşincisi, rəqabət mübarizəsinin vəziyyəti və rəqabətin tipidir. Deməli, kənd təsərrüfatı istehsalınabirbaşa təsir göstərən qloballaşma prosesi rəqabətin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da ASK-nin bütün sferalarında müəssislərin fəaliyyət şəraitinə mənfi təsir göstərir. Belə şəraitdə ASK-nin bütün sferalarının və müəssisələrinin mühüm vəzifəsi daxili imkanları gücləndirmək və rəqabət üstünlüyünü inkişaf etdirməkdir. Qloballaşma meyllərinin gücləndiyi hazırki mərhələdə kənd təsərrüfatının transformasiya şəraitinə uyğunlaşdırılması onun fəaliyyət mühiti ünsürlərinin müvafiq dəyişikliyi nəzərdə tutur. Aqrar sahənin fəaliyyət mühitinin aqrar potensialın inkişaf və istifadə səviyyəsini nəzərə alan və postsənaye iqtisadiyyatı ünsürlərinin funksional xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən təsərrüfat inkişafının kompleks institutuna ehtiyacı vardır. Belə yanaşma aqrar iqtisadiyyatın bütün sektorları üzrə maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsü əsasında istehsal göstəricilərini yaxşılaşdırmaq və iqtisadi artımı stimullaşdırmaq məqsədilə bütün istiqamətlərdə, sahələrdə və müəssisələrdə dövlətin səylərinin birləşdirilməsini nəzərdə tutan ASK-nin idarəedilməsinin yeni konsepsiyasının formalaşdırılmasına kömək etməyə, ASK-nin idarəedilməsində dövlət oqranlarının əlaqələndirici və gücləndirici rolunu yüksəltməyə, monitoring funksiyasını yerinə yetirən köməkçi strukturları yaratmağa, ASK-nin institusional inkişafının normativ-hüquqi bazasını infrastruktur təşkilatlarının və institutların funksiyalarına uyğunlaşdırmağa imkan verir.

“Kənd təsərrüfatının inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsi institusional potensialın gücləndirilməsini zəruri edir” [2]. İnstitusional dəyişikliklərin səmərəliliyi və bu prosesin həyata keçirilməsinin konkret forması bu dəyişiklikləri tələb edən subyektin kim olduğundan asılıdır. Kənd təsərrüfatının inkişafının əsas hərəkətvericiləri kimi iri kənd təsərrüfatı təşkilatları, iri kəndli (fermer) təsərrüfatları, ictimai qruplar və s. çıxış

edə bilər. Fikrimizcə, məhz bu subyektlər sosial-iqtisadi dəyişikliklər baxımından daha relevant institusional tələblər formalaşdırmağa qadirdir. Bu subyektlər aqrar sektorun inkişafında mühüm struktur yaradıcı rol oynayır və bundan başqa onlar kəndin inkişafının praktiki olaraq bütün problemlər (istehsal, sosial, dövlət-idarəetmə və s.) dairəsini əhatə edir. Hesab edirik ki, kənd təsərrüfatının inkişafının hərəkətverici strukturunda ASK-i subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin edən, strateji inkişafı və monitorinqi, iqtisadiyyatın üçüncü sektorunun inkişafını, infrastrukturun və ərazinin tarazlı inkişafını təmin edən əhalinin həyat keyfiyyətini və səviyyəsinin yüksəldilməsinin layihə qrupları iştirak etməlidir.

Institusional dəyişikliklərin idarəedilməsi və onun potensialının gücləndirilməsi nəzarət, ictimai, hakimiyyət xarakterli müxtəlif strukturların sərişəsində öz ifadəsini tapır. İqtisadiyyatın aqrar sektorunda ən miqyaslı transformasiya stratejiləşdirmə, proqram-məqsədli idarəetmə və məqsədli layihələndirmə (planlaşdırma) yolu ilə həyata keçirilir. Bu mexanizmlərin həyata keçirilməsi sinxronlu-irəliləmə qaydasında idarəedilən institusional dəyişikliklərə səbəb olur. Sahəvi idarəetmə mexanizmləri sistemində ən geniş yayılmışı digər parametrlər (inzibati-institusional, normativ-büdcə və s.) nəzərə alınmaqla əvvəlcədən uzlaşdırılmış, əsaslandırılmış və kompleks məqsədli - proqram tədbirləri çərçivəsində işlənilib hazırlanmış proqramlı yanaşmadır. Bu aqrar iqtisadiyyata müdaxilənin daha real variantıdır. Müvafiq mexanizmlərə əsaslanaraq ümumi şəkildə ASK-də institusional dəyişikliklər proqramının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi konsepsiyasını 5 sayılı sxemdə vermək olar (sxem 3.5.).

Beləliklə, məqsədli - proqram metodları bir sıra universal əlamətlərə və həyata keçirilmiş qərarlara malikdir. Eyni zamanada institusional dəyişikliklərin prioritetlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə özündə birləşdirən strateji məqsədlərin üç səviyyəsini ayırmaq olar. Belə ki, birinci məqsədayönəlik səviyyə aqrar sferanın sistem-formalaşdırıcı institutlarının (kənd təsərrüfatı müəssisələri, kəndli fermer təsərrüfatları, əhalinin şəxsi yardımçı təsərrüfatları, müxtəlif klaster və inteqrasiya edilmiş birliklər) inkişafı, ikincisi, idarəetmə oqranları ilə aqrobiznes subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, üçüncüsü isə kəndin infrastruktur -

Şək 3.5. ASK-də instutisional dəyişikliklər proqramının formalaşdırılmasının və həyata keçirilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

instutisional sferasının inkişafı, infrastruktur çatışmazlığı və disfunksional vəziyyəti aradan qaldırılmaqdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, instutisinal dəyişikliklər proqramının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi ASK-nin strateji inkişafını qurarkən ərazinin aqrar potensialdan səmərəli istifadə edilməsi, instutisional dəyişikliklərin yeni institutların formalaşmasına istiqamətlənməsi, mövcud müəssisələr əsasında yeni modelli instutisional strukturların yaradılması kimi prinsipləri əsasında həyata keçirildikdə səmərəli olacaqdır. Göründüyü kimi iqtisadiyyat sahələrinin, o cümlədən kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi, xüsusilə innovasiyalı inkişaf yoluna keçirilməsi milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Modernləşdirmə dedikdə cəmiyyətin bütövlükdə yeniləşdirilməsi prosesi, inkişafın ənənəvi modelindən yeni tələblərə və normalara müvafiq müasir modelinə keçilməsi başa düşülür. Modernləşdirmənin əsas əlamətləri istehsalın mühüm sahələrində müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi üçün imkanların genişləndirilməsi hesab edilir. Deməli, “modernləşdirmə seçilmiş məqsədlərə uyğun olaraq cəmiyyətin yalnız iqtisadi deyil, digər sferalarında da transformasiyanı nəzərdə tutan kompleks prosesdir” [85].

Milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin başlıca tərkib hissəsi təsərrüfat kompleksinin, o cümlədən aqrar sektorun fəaliyyətinin innovasiyalı tipə keçirilməsidir. Deməli innovasiya əsasında genişləndirilmiş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətiyyətinin və bütövlükdə aqrar sektorun səmərəliliyinin yüksək səviyyəsinin təmin edilməsinə imkan verir. Ona görə də iqtisadiyyat sahələrinin, xüsusilə aqrar sferanın həqiqətən səmərəliliyinin və rəqabətqabiliyyətiyyətinin yüksəltməsinə təmin edən innovasiyalı inkişaf yoluna keçirilməsi və modernləşdirilməsi, mövcud liberal modelli milli iqtisadiyyatın inkişafına köklü dəyişikliklər edilməsi zəruridir. Başqa sözlə desək, milli təsərrüfat kompleksinin əksər sahələri kimi kənd təsərrüfatının da müasir vəziyyətidavamlı inkişafın paradiqmasına uyğun aqrar istehsalın uzunmüddətli sabit inkişafını təmin edən genişmiqyaslı modernləşdirmənin həyata keçirilməsini zəruri edir.

“Milli iqtisadiyyatın hər bir sektoru yalnız inkişaf istiqamətinə və tempinə deyil, həm də innovasiya fəaliyyətinin təşkilinə təsir edən özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Sözüün geniş mənasında innovasiya fəaliyyəti onun yaradılması, mənimsənilməsi, yayılması və istifadə edilməsi üzrə fəaliyyətdir” [19]. Onun təşkilinə isə onun subyektləri ilə innovasiya proseslərinin səmərələşdiriciləri arasında qarşılıqlı fəaliyyəti təmin edən sistemin formalaşdırılması prosesi kimi baxılır. Ənənəvi olaraq innovasiya fəaliyyətinin subyektlərinə innovasiyanın yaradılmasını, hərəkətə gətirilməsini, istifadə edilməsini və ötürülməsini həyata keçirən bütün təsərrüfat subyektləri aid edilir. Y.S.Bureç hesab edir ki, “müasir innovasiya prosesi bir sıra fundamental xüsusiyyətlərə, o cümlədən qeyri-xəttilik, açıqlıq, çoxlu mənbələr, paralellik, uyğunlaşmaq və s. malikdir” [43].

ASK-nin müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi, kənd təsərrüfatı məhsulunun inkişaf səviyyəsi və təbii-iqlim potensialı üzrə regionların diferensiasiyası, sənayenin digər sahələri ilə müqayisədə aqrar sektorun investisiya cəlbediciliyinin nisbətən aşağı olması, texnoloji planda geriliyi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə imkanlarının zəif olması və s. aqrar sektorun innovasiya fəallığının artırılmasına mane olur. Ölkənin aqrar sektorunun inkişafının innovasiyalı yoluna keçirilməsi innovasiya proseslərinin fəallaşdırılmasını və innovasiyalı inkişafın idarəedilməsini (ideyanın yaranmasından başlayaraq bazara yeni məhsulun çıxmasına qədər innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərinin fəaliyyətini təmin etmək) tələb edir.

Ölkənin ASK-də innovasiya proseslərinin fəallaşdırılmasının prioritet istiqamətlərini dörd qrupa - innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması, istehsalçıların innovasiya potensialını və innovasiya istehlakçıları (tələbi) artırmaq və innovasiya sistemi infrastrukturunu inkişaf etdirmək - ayırmaq olar.

ASK-də innovasiya infrastrukturunun inkişafının əsas vəzifələrinə aid etmək olar: innovasiya istehsalçıları və istehlakçıları qarşılıqlı fəaliyyətini təmin etmək, kənd təsərrüfatı istehsalçıları innovasiya işləmələrinin təklifi haqqında məlumatlandırmaq və innovasiyaya tələbi öyrənmək, innovasiyanın ötürülməsi sistemini və

aqrotexnopark strukturlarını formalaşdırmaq, innovasiya fəaliyyətinin kadr ilə təminatlılığının keyfiyyətini yüksəltmək, innovasiya risklərinin sığortalıması sistemini təkmilləşdirmək və s.

ASK-nin innovasiya yönümlü inkişaf konsepsiyasının əsas vəzifəsi regionların xüsusiyyətlərindən, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf səviyyəsindən, ölkənin və regionun iqtisadiyyatında bu sektorun yeri və rolundan çıxış edərək onun fəaliyyətinin strateji məqsədlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Onlara əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

- qida strukturunun dəyişikliyi nəzərə alınmaqla əhalini keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək,

- aqrar potensialdan maksimum istifadə edilməsinə və kənd əhalisinin məşğulluğunun təmin edilməsinə istiqamətlənən optimal aqrar strukturun formalaşdırmasına nail olmaq,

- istifadə edilməyən məhsuldar torpağı təsərrüfat dövrünə cəlb etmək və onlardan istifadəyə şərait yaratmaq,

- kənd əməyinin cəlb edilməsinə və yüksək gəlirliliyini təmin edən aqrar sektoru formalaşdırmaq,

- kənd əhalisinin yaşaması üçün rahat şərait yaratmaq və kənd əraziləri üzərində iqtisadi və ictimai nəzarəti saxlamaq məqsədilə sosial infrastrukturunu inkişaf etdirmək və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sektorun innovasiya yönümlü inkişaf yoluna keçirilməsi yalnız onun kompleks inkişafına adekvat dövlət dəstəyinin olduğu halda mümkündür.

Rəqabət və innovasiya fəaliyyəti qarşılıqlı əlaqədədir. Aqrar sferada innovasiyanı ilk tətbiq edən təsərrüfat subyektləri istehsal xərclərini aşağı salmaq imkanları əldə edir. Bu rəqabət mübarizəsində onların mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir bazar şəraitində yaşamağa imkan verir. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə onların tətbiqini stimullaşdıran innovasiyanın üstünlüklərinə aid edilir:

- istehsalın daha səmərəli üsullarını tətbiq etmək,
- fəaliyyət miqyasını genişləndirmək və yeni bazarları mənimsəmək,
- istehlakçıların tələblərinə daha operativ reaksiya vermək,
- daha yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal etmək imkanları əldə etmək .

Aqrar sektorda modernləşdirilmə onun texnoloji və resurslu yeniləşmə prosesi, kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin nəticələrinin sosial yönümlüyü və ekoloji əlverişlilik prinsiplərinə riayət etməklə aqroinnovasiyanın tətbiqi əsasında inkişafın yüksək tempinə və rəqabətqabiliyyətliyin zəruri səviyyəsinə nail olunması kimi çıxış edir. Bu prosesin başlıca nəticələri ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin və aqrar sektorla əlaqəli sahələrin inkişafını təmin edən səmərəli strukturun formalaşdırılması, qlobal ərzaq bazarında ölkənin mövqeyinin möhkəmləndirilməsi olmalıdır. Ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalının spesifik xüsusiyyətləri, praktiki olaraq onun bütün sahələrinin təbii şərtlərin tələblərinə cavab verməsi bu sahənin modernləşdirilməsi və innovasiya tipli inkişaf perspektivinin olmasını deməyə əsas verir.

Kənd təsərrüfatının təbii - bioloji və ekoloji amillərdən asılı olması bu sferanın fəaliyyətində innovasiyanın inkişafını istehsal-texnoloji və təşkilati-idarəetmə kimi ənənəvi istiqamətdən başqa seleksiya-genetik, iqtisadi və sosial - ekoloji kimi innovasiya növlərini də əhatə etməlidir. Bu kontekstdə aqrar sferanın innovasiyalı inkişafının əsas vəzifələrinə onun texnoloji modernləşdirilməsi, resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, istehsal edilmiş məhsulun keyfiyyət xarakteristikasının yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafının ekoloji aspektlərinin yaxşılaşdırılması və s. aid edilir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının müəyyənləşdirdiyi tələblərə və onun ümumi inkişaf meylinə maksimum yaxınlaşması istiqamətində aqrar sektorun innovasiyalı fəaliyyətinin təmin edilməsi sahəsində vəzifələrin həll edilməsi üçün həm bütövlükdə milli innovasiya sisteminin, həm də onun tərkib hissəsi kimi çıxış edən kənd təsərrüfatının köklü dəyişikliyi zəruridir. Aqroinnovasiya sistemi səviyyəsində ilk növbədə innovasiya təkliflərinin kəmiyyət və keyfiyyət artımının təmin edilməsi, istehsalçıların innovasiya qabiliyyətinin yüksəldilməsi, həmçinin səmərəli elm- istehsal şəbəkəsinin formalaşdırılması vacibdir. Məlumdur ki, “bu gün avropa ölkələrində

ÜDM artımının 50% innovasiya amilləri hesabına təmin edilir” [79. səh.173]. Innovasiyadan səmərəli istifadə edilməsi resursların kəmiyyətə məhdudluğu problemini aradan qaldırmağa və sahibkarlıq strukturunun uzunmüddətli müsbət inkişaf dinamikasının təmin edilməsinə şərait yaratmağa imkan verir. Elmi ədəbiyyatda milli innovasiya sisteminin formalaşdırılmasının bir neçə yanaşmasına rast gəlinir.

Ölkənin kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri və kənd təsərrüfatı istehsalçıları arasında innovasiya potensialı müxtəlifdir. Belə potensialın səviyyəsi və onun həyata keçirilməsinin mümkün müddəti aşağıdakı amilləri nəzərə almaqla qiymətləndirməyi nəzərdə tutur:

- istehsalın rentabelliği (innovasiyanı tətbiq etmək üçün istehsalçıların maliyyə imkanlarını müəyyən etmək),

- istehsalın həcmi və ixracat potensialı (daxili və xarici bazarda satış perspektivlərini müəyyən etmək),

- ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı istehsalçılarında yeniliyin mövcudluğu və miqyaslılığı (modernləşdirmənin gedişində həmin istehsalçıların start mövqeyini müəyyən etmək).

Ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri kimi kənd təsərrüfatı cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır. Bu sektorun inkişaf etdirilməsinin başlıca məqsədi əhalinin ərzağa, sənayenin isə xammala olan tələbatını təmin etməkdir. Kənd təsərrüfatı sferasında problemlər cəmiyyətdə sosial gərginliyə və qeyri-sabitliyə gətirib çıxarır və ona görə də onun inkişafına həm ayrı-ayrı ölkələr, həm də beynəlxalq səviyyədə nəzarət edilir. Ölkə və dünya iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının rolunu qiymətləndirmək məqsədilə bir sıra göstəricilərdən, o cümlədən ÜDM strukturunda kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi, kənd təsərrüfatına yönəldilən investisiyanın həcmi, bu sferada məşğul olanların xüsusi çəkisi və s. kimi göstəricilərdən istifadə edilir.

Son dövrlərdə ölkənin aqrar sektorunun dinamik inkişafı əhalinin bir çox sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə bölgüsünü xarakterizə edən göstəricilər təhlili göstərir ki, 2010-cu ildə məşğul əhalinin 39,2%-i, 2020-ci ildə isə 36,3%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın payına düşmüşdür. Müqayisə edilən dövrdə ölkənin

ÜDM-nun strukturunda iqtisadi fəaliyyətin bu növünün xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 5,5% və 6,9% təşkil etmişdir. Deməli, son ildə Ölkənin ÜDM-nun formalaşmasında bu sahənin rolu artmışdır. Bununla yanaşı 2020-ci ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmi 520,6 mln. manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə təxminən 32% azalma deməkdir. Rəsmi statistikanın məlumatları kənd təsərrüfatı istehsalının həcmində sabit artımın olduğunu göstərir. Belə ki, əgər 2010-cu ildə faktiki qiymətlərlə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi 3877,7 mln. manat olmuşdursa, 2020-ci ildə bu 8428,9 mln. manat təşkil etmişdir. 2020-ci ildə bunun 834,5 mln. manatı, 9,9%-i kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatların, 7594,4 mln. manatı, yəni 90,1%-i fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşmüşdür. Müqayisəli qiymətlərlə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının təsərrüfat kateqoriyaları üzrə fiziki həcm indeksi əvvəlki illərə nisbətən 2010-ci ildə 122,8%, 2018-ci ildə 137,4%, 2019-cu ildə 147,3%, 2020-ci ildə isə 150,2% təşkil etmişdir. 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi 4,6%, 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə 2% artmışdır. Bu müsbət dəyişiklik aqrar sahənin səmərəlilik göstəricilərinin yaxşılaşmasına da müsbət təsir göstərmişdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərə görə 2020-ci ildə belə müəssisələrin sayı 1096 vahid olmuşdur ki, bununda 880-imənfəətlə işləmişdir. 2020-ci ildə bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə rentabellik səviyyəsi 19,4% təşkil etmişdir ki, bu da 2019-cu ilin səviyyəsindən 2,2 bənd çoxdur. 2018-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ümumi mənfəəti 97 mln. manat, 2020-ci ildə isə 104,0 mln. manat təşkil etmişdir, yəni müqayisə edilən dövrdə 7,2% artmışdır [5,6,20]. Qısa araşdırmadan görünür ki, ölkənin aqrar sektorunda fəaliyyət göstərən əksər müəssisələrin istehsal proseslərinin modernləşdirməsi üçün müəyyən qədər maliyyə imkanları formalaşmışdır. Lakin bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, əksər kəndli təsərrüfatı və kiçik kənd təsərrüfatı müəssisələri xüsusi maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu və büdcə maliyyələşdirilməsinə əlçatmazlığı səbəbindən maddi-texniki

bazanın əsaslı yeniləşdirilməsi və aqrar istehsalda qabaqcıl texnologiyadan istifadə edilməsi imkanlarından məhrum olurlar.

Ölkənin bitkiçilik sahəsində innovasiya proseslərinin fəallaşdırılması istiqamətlərinə torpaqların münbitliyinin yüksəldilməsi əsasında bitkiçilik məhsulu istehsalının həcmnin artırılmasını, məhsuldarlığın yüksəldilməsini və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını, enerji xərclərinin azaldılmasını, bitkiçiliyin məhsuldarlığının təbii amillərdən asılıılığının azaldılmasını, əmək və maddi xərclərə qənaət edilməsini, ekoloji təmiz məhsul istehsalına nail olunmasını və s. aid etmək olar. Bununla əlaqədar olaraq bitkiçilik sahəsində innovasiya siyasəti seleksiya metodlarının təkmilləşdirilməsinə - yüksək məhsuldarlıq potensialına malik kənd təsərrüfatı bitkilərinin yeni növünü yaratmaq, əkinçiliyin və toxumçuluğun elmi baxımdan əsaslandırılmış sistemini mənimsəmək, yeni nəsil traktorlara və kənd təsərrüfatı maşınlarına əsaslanan intensiv texnologiyalara və s. əsaslanmalıdır.

Ümumiyyətlə, bitkiçilikdə və heyvandarlıqda, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sahəsində innovasiya proseslərinin prioritet istiqamətlərinə aid etmək olar:

- kənd təsərrüfatı torpaqlarından və aqrolandşaftdan səmərəli istifadə edilməsi və onun qorunub saxlanması əsasında torpaqların münbitliyini artırmaq,

- seleksiya və toxumçuluğu inkişaf etdirmək, əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üzrə yeni resursaqənaət texnologiyaları işləyib hazırlamaq,

- bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları bazarının loqistik təminatı və infrastrukturunu inkişaf etdirmək,

- becərilən bitkilərin genetik resurslarını qoruyub saxlamaq və səmərəli istifadə etmək,

- damazlıq heyvandarlığı dəstəkləmək, süd və ət istehsalını inkişaf etdirmək,

- kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və emalı, qida məhsullarının istehsalı sahəsində innovasiya proseslərini inkişaf etdirmək,

- ərzaq xammalının və qida məhsullarının daşınması və saxlanması mərhələsində təhlükəsizliyinə, qida və texnoloji adekvatlığına nəzarətin ümumi göstəricilər sistemini işləyib hazırlamaq,

-ərzaq xammalının və qida məhsullarının daşınması və saxlanmasının enerjiyə-qənaət müasir texnologiyalarını işləyib hazırlamaq,

-qida və emal sənayesi sahələrinin ətraf mühitin çirkləndirilməsi yükünün azaldılmasının elmi əsaslarını və istehsal üsullarını işləyib hazırlamaq və s.

Araşdırmalar göstərir ki, elmi-tədqiqat işləmələrin investisiyalasdırılması və onların nəticələrinin tətbiqi aqrar təsərrüfatın məhsuldarlığının yüksəldilməsində çox mühüm rol oynayır. Bunu bu cür tədqiqatların dövlət tərəfindən müntəzəm maliyyələşdirilməsi zəruriliyi, həmçinin belə fəaliyyətə qeyri-dövlət və qeyri-kommersiya strukturlarının cəlb edilməsinin müsbət təsiri subut edir. Dünya təcrübəsində aqro-innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilmə səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir. Bir çox sferalarda innovasiya işləmələri və onların tətbiqi dövlətlə istehsalçıların əməkdaşlığı vasitəsilə həyata keçirilir. Bu gün dünyada tələb edilən aqroinnovasiya iqlim dəyişikliklərinin mənfi nəticələrinin yumşaldılmasına və maksimum uyğunlaşmanı təmin etməyə imkan verən uyğunlaşma texnologiyalarının tətbiqidir. Dünyada belə uyğunlaşdırma işləmələrinə patentlərin sayı və kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrində tədqiqatlar həyata keçirən biotexnoloji firmaların xüsusi çəkisi nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır.

Müasir dövrdə aqroinnovasiya sferasında elmi tədqiqatlar əsasən sağlam qida ilə təminat, heyvandarlıq və bitkiçilik məhsulları istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, bərpaolunan istehsal texnologiyaların və ekoloji təhlükəsiz bioməhsulların işləyib hazırlanması, sabit və təhlükəsiz ərzaq təminatının yüksəldilməsi kimi istiqamətlərdə cəmləşmişdir. Başqa sözlə desək, tədqiqatın əsas sahələrinə sabit su və enerji təminatı, torpaqlardan davamlı istifadə və ərzaq istehsalı, istehsal resurslarından və tullantılardan səmərəli istifadə aiddir. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, ölkənin kənd təsərrüfatında innovasiya prosesi müəyyən dərəcədə inkişaf edir, lakin bu arzuolunan səviyyədə deyil, yəni dünyada müşahidə edilən ümumi meyillərin tələblərinə tam cavab

vermir. Ölkədə aqrinnovasiyanın tətbiqinin bəlli məqsədi ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı sahələrinin istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi nəticəsində məhsul buraxılışının artırılmasıdır. Bir çox hallarda buna aqrar təsərrüfatçılığın sabitliyinin ümumi səviyyəsinin aşağı salınması və onun strukturunun deformasiyasının gücləndirilməsi hesabına nail olunur. Halbuki müxtəlif alternativlər, xüsusilə ekoloji təhlükəsiz texnologiyaların tətbiqi, tullantılardan istifadə edilməsi və s. kimi uğurlu yanaşmalar da vardır. Ölkənin aqrar sektorunda innovasiya proseslərinin inkişafı haqqında rəsmi statistik informasiyanın kifayət həcmdə olmaması bu sahədə aqrinnovasiyadan istifadənin əsas meyllərinin mənzərəsini təsvir etməyə imkan vermir. Aqrar sektorda innovasiya fəaliyyəti haqqında əldə edilən təsəvvürün kifayət qədər reprezentativ olmamasına baxmayaraq bu sahədə mövcud olan bəzi problemləri müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, araşdırmaya əsaslanaraq aşağıdakı nəticələri formalaşdırmaq olar:

-dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsi aqrar sahədə təsərrüfatçılığın, istehsalın və xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşmış forma və üsullarının daha mütərəqqilərinə transformasiyasını, ölkənin aqrar siyasətinin prioritetlərinin dəyişməsinə zəruri etmişdir. Aqrar siyasətin başlıca vəzifəsi istehsal resurslarından səmərəli istifadə etməklə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi yüksəltmək, müvafiq sahələri xammala təmin etmək, ərzaq bazarını inkişaf etdirmək, mütərəqqi texnologiyaları tətbiq etməklə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrini inkişaf etdirmək və ixracat imkanlarını genişləndirmək, ixrac yönü sahələri stimullaşdırmaq, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini və s. təmin etməkdən ibarətdir. Bu vəzifələrin uğurlu həlli aqrar sektorun təsərrüfatçılığın dəyişən daxili və xarici şəraitinə nə qədər operativ və səmərəli uyğunlaşmasından, innovasiya proseslərinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Məhz innovasiya prosesləri texniki, bioloji və kimyəvi vasitələrin, təsərrüfatın idarəedilməsi texnologiya və üsullarının fasiləsiz yeniləşməsinə, aqrarsənaye istehsalının aqroiqlim amillərinin və bazarın tələblərinə uyğunlaşmasına əlverişli şərait yaradır. Bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatında sahibkarlıq

fəaliyyətinin səmərəliliyinin və rəqabətqabiliyyətliliyinin, investisiya cəlbəediciliyinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə gətirib çıxarır,

- ölkənin kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətliliyinin zəifliyi, ixracat imkanlarının məhdudluğu, innovasiya proseslərinin bütün səviyyələrində innovasiya fəallığının aşağı olması bir sıra problemlərlə bağlıdır. Bura ilk növbədə bu sahədə istehsal edilmiş məhsulun enerji tutumluluğunun yüksək olması və əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Deməli, kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin həlledici amillərindən biri kənd təsərrüfatında enerji tutumunun azaldılması, əmək məhsuldarlığının və mexanikləşdirmə səviyyəsinin yüksəldilməsidir,

-kənd təsərrüfatında innovasiya potensialından və innovasiyanın inkişafı prosesinin stimullaşdırılması səviyyəsinin aşağı olması. Təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatda yüksək innovasiya aktivliyi elmi-texniki bazarda hər bir dövlətin aparıcı rolunu, onun milli prioritetlərini, həmçinin iqtisadi stimullaşdırma vasitəsilə innovasiyalı inkişaf prosesinə fəal təsirini və imkanlarını müəyyən edir,

-aqrar sektorun elmi-texniki potensialının yeni iqtisadi və istehsal şəraitinə uyğun olmaması, bu sahəyə dövlət dəstəyinin, o cümlədən fundamental tədqiqatların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinin zəif olması, tətbiq edilən yeniliyin yüksək xərc tutumluluğu, əksər kənd təsərrüfatı istehsalçılarının elmi-texniki işləmələrə lazımı səviyyədə diqqət yetirməməsi və onlardan istifadə edilməməsi innovasiya fəaliyyətinin arzuolunan səviyyədə və miqyasda inkişafına imkan vermir,

- kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının, istehsalın, onun ayrı-ayrı sahələrinin texnoloji və təşkilati-iqtisadi yeniləşməsinin elmlə inteqrasiyasının zəif olması, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının aşağı gəlirliliyi, onların maliyyə və informasiya resurslarına əlçatama imkanlarının məhdudluğu, kənd təsərrüfatında investisiya mühitinin qeyri-əlvərişliliyi və s. innovasiya modelli kənd təsərrüfatının inkişafına mane olur.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, müasir mərhələdə ölkənin kənd təsərrüfatında innovasiya proseslərinin vəziyyəti bütün parametrlər üzrə praktiki olaraq problemlidir.

Fikrimizcə, mövcud vəziyyəti aradan qaldırmaq və innovasiyalı inkişafın hədəflərinə adekvat olaraq ölkənin aqraq siyasətinin qarşısında duran vəzifələri həll etmək üçün dövlət orqanlarının vətəsərrüfat subyektlərinin səylərinin və güclərinin əlaqələndirilməsi (dövlət-biznes əməkdaşlığı) zəruridir.

3.3. Ölkənin kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətliyin yüksəldilməsi və ixracat imkanlarının artırılması istiqamətləri

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunun rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsi ciddi problemlərdən biri olaraq qalır. Ona görə də aqrar siyasətin səmərəliliyini qiymətləndirərkən rəqabətqabiliyyətliyin müəyyən edilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Rəqabətqabiliyyətlilik dedikdə məhsulun digərləri üzərində üstünlüyünü müəyyən edən kompleks istehlak və dəyər xarakteristikası başa düşülür. Müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliyinin sahələrin, regionun və ölkənin ASK-nin rəqabətqabiliyyətliyinə qaldırılması nəinki bazarın payını, resurslardan istifadənin səmərəliliyini və maliyyə uğurunu, həm də bütövlükdə cəmiyyətin rifahını xarakterizə edən bir sıra kriteriyaları əhatə edir [26].

Ölkənin rəqabət üstünlüyünü əsasən istehsalın inkişafı üçün şərait, daxil və xarici bazarda istehsal edilmiş məhsula tələbin mövcudluğu və xarakteri, ölkədə məhsulların tədarük sahələrinin yaxud, beynəlxalq səviyyədə rəqabətqabiliyyətli digər oxşar sahələrin mövcud olması və ölkədə ASK-nin innovasiyalı inkişafa keçməsi üçün şəraitin yaradılması kimi dörd amil müəyyən edir. Müasir dövrdə ASK-nin rəqabətqabiliyyətliyinin qiymətləndirilməsinə və onun yüksəldilməsi tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasına xüsusi önəm verilir.

Ayrı-ayrı sahələrin rəqabətqabiliyyətliliyi onun komponentlərini təşkil edən bir sıra amillərdən asılıdır. Onları üç qrupa -iqtisadi, kommersiya və marketinq ayırmaq olar [53].

İqtisadi amillərə keyfiyyət, məhsul və xidmətlərin istifadəsi və istehlakı xərcləri və satış qiyməti aiddir. Bu komponentlər əməyin məhsuldarlığından və intensivliyindən, istehsal xərclərindən, məhsulun elmtutumluluğundan və s. asılıdır.

Kommersiya amilləri konkret bazarda malların satış şərtləri ilə müəyyən edilir. Onlara daxildir:

- bazarın konyukturası (rəqabətin kəskinliyi, həmin məhsula olan tələb və təklif arasındakı nisbət, həmin mal və xidmətlərin ödəməqabliyyətli tələbinin formalaşmasına təsir edən bazarın milli və regional xüsusiyyəti və s.),

- göstərilən xidmət (alıcılara xidmət edən və hazırlayıcı diler-distryubuter məntəqələrinin mövcudluğu, texniki xidmətin, təmirin və göstərilən digər xidmətlərin keyfiyyəti və s.),

- reklam (tələbin formalaşdırılması məqsədilə həqiqi reklamın və istehlakçıya təsirin digər vasitələrinin mövcudluğu),

- firmanın imici (ticarət markasının məşhurluğu, firmanın, kampaniyanın, ölkənin nüfuzu).

Marketing amilləri bazarın tədqiqinin xarakteri və keyfiyyəti, son istehlakçı sorğuları, malın bazara irəliləməsi üzrə işlərin səmərəlilik dərəcəsi, satışın stimullaşdırılması, reklam fəaliyyəti, malın həyat tsiklinin uçuotu, qiymət strategiyasının düzgün seçilməsi, satış şəbəkəsinin və malların hərəkəti vasitələrinin və s. səmərəli formalaşdırılması üzrə malın rəqabətqabliyyətliyi səviyyəsinin üstünlüyü yaxud çatışmazlığı ilə müəyyən edilir. Rəqabətqabliyyətin düsturunu rəqabətqabliyyətlilik - xərclər - keyfiyyət - qiymət - rentabellik kimi vermək olar. Rəqabətqabliyyətin yüksək səviyyəsinin əsası məhsulun keyfiyyətidir.

Rəsmi statistikanın məlumatları göstərir ki, son illərdə əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının orta satış qiymətinin artım tempi onların maya dəyərinin artım tempindən yüksək olmuşdur. Bunun nəticəsində onların kommersiya rentabelliyyətinin edilməmişdir (Cədvəl 3.7).

Ölkənin aqrar sektorunun dövlət dəstəklənməsi, onun modernləşdirilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər onun ayrı-ayrı sahələrinin rəqabətqabliyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

2020-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının bəzi növlərinin kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə 1 sentnerinin maya dəyəri və qiyməti, manat

Göçtəricilər	Bitkiçilik məhsulları			Heyvandarlıq məhsulları		
	Dənli bitkilər	Kartof	Bostan məhsulları	Süd	Yun	Yumurta, min ədəd
Maya dəyəri	16,37	14,06	10,38	31,8	101,79	117,76
Satış qiyməti	34,16	31,47	16,65	56,05	146,03	153,29
Reytinq	2	1	4	3	5	6

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Aqrar sektorun rəqabətqabiliyyətinin təmin edilməsinə strateji xarakterli vəzifə kimi baxmaq lazımdır. Bu vəzifənin həll edilməsinə yalnız ərzaq məhsulları ilə özünü təminatlılığın zəruri səviyyəsinə nail olunması deyil, həm də aqrar sektorun ixracat potensialının formalaşdırılması vasitəsilə bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına tökan verməsi baxımından yanaşmaq lazımdır. Ölkənin kənd təsərrüfatı rəqabətqabiliyyətinin əsas amilləri üzrə əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyünə malikdir. Azərbaycanın torpaq fondu 8641,5 min ha-dır. Onun kənd təsərrüfatına yararlı hissəsi 4772,9 min ha, əkin yeri 1959,1 min ha təşkil edir. Torpaq fondundan səmərəli istifadə edilməsi, istifadəsiz torpaqların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər. Aqrar sektorun rəqabətqabiliyyətinin digər mühüm amili sabit artım tempi ilə xarakterizə olunan mal-qaranın sayıdır. Bu istiqamətdə vacib məsələ təsərrüfat kateqoriyaları üzrə mal-qaranın sayının əlverişli strukturunun formalaşdırılmasıdır.

Aqrar sektorun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi amili kimi onun kapitalaşdırılması və texnoloji yeniləşdirilməsinin kəmiyyət parametrləri bu istiqamətdə potensialın zəif olduğunu göstərir. Son illərdə əsas növ kənd təsərrüfatı texnikası parkının kəskin azalması baş vermişdir. Belə ki, əgər 2014-cü ildə ölkədə traktorların sayı 23,1 min ədəd olmuşdursa, 2020-ci ildə bu 35,0 min ədədə yüksəlmiş, yəni 51,5% artmışdır. Lakin bu cür artım taxılıyığanlar, qarğıdalıyıqanlar və pambıqyıqanlar istina

olmaqla yemyiğanlar, kotanlar, kultivatorlar, toxum səpənlər, ot bicənlər, ot presləyənlər, kombaynlar, maşınlar üçün xarakterik olmamışdır. Texnika ilə təminatlılığın belə temple artması texniki təchizat səviyyəsini artırır ki, bu da aqrar sektorun rəqabətqabliyyətliliyinə müsbət təsir göstərir. Rəsmi statistikanın məlumatlarına görə əgər 2015-ci ildə 1000 ha əkinə təxminən 8 ədəd traktor, bir traktora 129 ha əkin yeri düşürdüsə, 2020-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 21 ədəd və 47 ha təşkil etmişdir. Bu qeyd edilənlərlə yanaşı insan potensialı, əmək məhsuldarlığı kimi keyfiyyət amilləri də aqrar sənaye istehsalının rəqabətqabliyyətinin yüksəldilməsinin əsas amilləri kimi çıxış edir.

“Aqrar sektorun inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində aqrar sektorun rəqabətqabliyyətliliyinin yüksəldilməsinin ayrı-ayrı komponentləri yer almışdır” [1]. Fikrimizcə, ona konseptual şəkildə yanaşılması məqsədəuyğundur. Başqa sözlə desək, ölkənin aqrar sektorunun rəqabətqabliyyətliliyini yüksəltmək üçün kompleks strategiyanın formalaşdırılması zəruridir. Rəqabətqabliyyətliliyin yüksəldilməsi strategiyasının əsas məqsədi ASK-nin dayanıqlı rəqabət üstünlüyünün formalaşdırılması olan qarşılıqlı əlaqəli konseptual qərarlar dəsti kimi çıxış edir. Fikrimizcə, aqrar sektorun rəqabətqabliyyətliliyinin yüksəldilməsi strategiyası ilk növbədə kənd yerlərinin inkişafına və kənd əhalisinin həyat keyfiyyətinin yeksəldilməsinə istiqamətlənməlidir. Yalnız bu şəkildə aqrar sektorun rəqabət üstünlüyünə nail olunmasına kompleks yanaşmanı təmin etmək olar. Hesab edirik ki, ASK-nin rəqabətqabliyyətliliyinin yüksəldilməsi strategiyasının konseptual əsası öz əksini üç aspektdə - yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının geniş təkrar istehsalının dayanıqlı sistemini yaratmaq, şəhər və kənd ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafındakı fərqlərin maksimal mümkün qədər azaltmaq, daxili və xarici təhlükələrə və təsirlərə qarşı dayanıqlı ərzaq təhlükəsizliyi sistemini formalaşdırmaq - tapmalıdır.

Aqrar sektorun rəqabətqabliyyətliliyini müəyyən edən əsas amillərə əlverişli təbii-iqlim şəraitini, istehsal-sosial infrastrukturun inkişafını, ərzaq bazarının tələblərinə uyğun keyfiyyətli və təhlükəsiz məhsullar istehsalını, səmərəli aqrar siyasəti, kənd təsərrüfatına zəruri dövlət dəstəyini və s. aid etmək olar.

Kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi strategiyasının əsas məqsədləri şəhər və kənd ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasındakı fərqləri azaltmaq, istehsal edilmiş məhsulların keyfiyyətini yüksəltmək və kənd təsərrüfatı istehsalını şaxələndirmək, həmçinin daxili və xarici ərzaq bazarında kənd təsərrüfatı istehsalçılarının rəqabət üstünlüyünü formalaşdırmaq, nəhayət ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək olmalıdır.

Aqrar sektorun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi strategiyasının işlənilib hazırlanması özünə üç mərhələni daxil etməlidir. Birinci mərhələ sahələrin cari vəziyyətinin təhlil edilməsi və səmərəli inkişafa mane olan əsas problemlərin aşkar edilməsindən, ikinci mərhələ potensial rəqabət üstünlüyünə malik sahələrin müəyyən edilməsindən, üçüncü mərhələ isə buna nail olunmasının mümkün üsullarının hərtərəfli öyrənilməsindən ibarətdir.

Bütün bu qeyd edilənlər ASK-nin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin müasir əsaslarının formalaşdırılmasını və tətbiqni tələb edir. Bunlara innovasiya, diversifikasiya, ixtisaslaşma və kooperasiya, nəhayət klasterli yanaşmanı aid etmək olar. Müasir şəraitdə ASK-nin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri innovasiya olmalıdır. Bunun üçün kənd təsərrüfatının innovasiyalı inkişafı imkanlarının hərtərəfli öyrənilməsi, innovasiya haqqında informasiyanın məhsul istehsalçılarına çatdırılması sisteminin və mexanizminin, təsərrüfat subyektlərinin təcrübəsində innovasiyanın tətbiqi üsullarının təkmilləşdirilməsi, elmin maliyyələşdirilməsinin həcmnin artırılması və əldə edilmiş nəticələrin istehsalda tətbiq edilməsi, ASK-də innovasiya sisteminin formalaşdırılmasına mane olan amillərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənən müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. zəruridir. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının və məhsulunun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin amillərindən biri də diversifikasiyalı inkişafdır. ASK istehsalın diversifikasiyası üçün böyük imkanlara malikdir. ASK-də diversifikasiya onun iqtisadi dayanıqlığını təmin edərək ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmağa, bazarı yeni mal və xidmətlərlə təmin etməyə, sağlam rəqabət mühitini formalaşdıraraq müxtəlif sosial qrupların tələbatlarını ödəməyə imkan verir. İstehsal

mərhələsində yüksək rəqabət mövqeyinə nail olunması yalnız səmərəliliyin (məhsuldarlığın), xərclərin və məhsulun keyfiyyətinin idarəedilməsi əsasında mümkündür. Aqrar sektorda diversifikasiyanın səmərəli tətbiqi üçün üç əsas istiqaməti - istehsalın strukturunu səmərəliləşdirmək, emal şəbəkəsinin formalaşdırılması əsasında mal hərəkəti mərhələsini uzatmaq, xidmət və qeyri-istehsal fəaliyyəti sferasını genişləndirmək- ayırmaq məqsəduyğundur. Aqrar sektorun inkişafının müasir mərhələsində qeyd edilən diversifikasiya növlər arasında ilk ikisini əsas hesab etmək olar. Ona görə ki, onlar istehsal fəaliyyəti və məhsul satışının təmin edilməsi ilə bağlıdır. Deməli, təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə yalnız kənd təsərrüfatı istehsalçılarının bio-iqlim potensialı və sosial-ekoloji-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınmaqla gəlirlərini, istehsal xərclərinin, məhsulun keyfiyyətinin idarəedilməsini, istehsalın diversifikasiyası və sahələrin ixtisaslaşmasını səmərəli uzlaşdırmaqla istehsal-emal kompleksinin formalaşdırılması əsasında nail olmaq olar. Bunlarla yanaşı müasir dövrdə aqrar sektorun yüksək rəqabətqabiliyyətinin və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində istehsalın ixtisaslaşması, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, kooperasiya, klasterli inkişaf əhəmiyyətli rol oynayır. Belə yanaşma sahələrarası əlaqələrin möhkəmlənməsinə, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, aqrar sektorun ixracat imkanlarının artırılmasına, ixtisaslaşmanın inkişafına və s. gətirib çıxarır.

Beləliklə, ölkənin dünya təsərrüfatına daxil olması iqtisadiyyatın, xüsusilə aqrar sektorun rəqabətqabiliyyətlilik probleminin həll edilməsindən daha çox asılıdır. Rəqabətqabiliyin kriteriyası dünya bazarında ölkənin vəziyyətini xarakterizə edən sintetik göstəricidir. Dünya bazarında rəqabətin müəyyənləşdirilməsinin əsas göstəriciləri əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM həcmi və ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsidir. Ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə aqrar sektorun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi ehtiyatları böyükdür. Hesablamalara görə ASK - nin dünya ÜDM-da payı 25%-dir və gələcəkdə məhsulların emal dərəcəsinin və kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmnin bu sektorun rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsi hesabına artması proqnozlaşdırılır. Firimizcə, istənilən ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın aqrar

sektorunun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin mühüm amillərinə məqsədə-müvafiq dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, aqrar sektorun inışafında və dəstəklənməsində dövlətin rolunun gücləndirilməsini, məhsulun və işlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini, istehsal xərclərini azaldılmasını, istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarına dövlət sifarişini tətbiq edilməsi, aqrar sektorun elmi təminatını yaxşılaşdırılmasını və s. aid etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aqrar siyasətin strateji vəzifəsinin həyata keçirilməsi, ilk növbədə kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin, daxil və xarici bazarda ASK-nin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi, onun bütün həlqələrinin modernləşdirilməsi, iqtisadiyyatın aparıcı sahələrində sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması, “Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət-qabiliyyəti haqqında” qanunun işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi əsasında mümkündür.

Rəsmi statistikanın məlumatlarına görə, son iki ildə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi azalmışdır. Belə ki, əgər 2011-ci ildə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 36,3 mlrd. dollar olmuşdursa, 2017-ci ildə bu 24,1 mlrd. dollar, 2020-ci ildə isə 24,5 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Bu dövrlərdə ixracın həcmi müvafiq olaraq 26,6 mlrd. dollar, 15,3 mlrd. dollar, 13,7 mlrd. dollar, idxalın həcmi isə 9,8 mlrd. dollar, 8,8 mlrd. dollar və 10,7 mlrd. dollar olmuşdur. 2020-ci ildə xarici ticarət əlaqələrinin 4,1 mlrd. dolları (26,1%) MDB-nin, 20,4 mlrd. dolları (73,9%) isə digər ölkələrin payına düşmüşdür. Azərbaycan ərzaq bazarı segmentində yerli istehsalçıların məhsullarının çatımazlığı müşahidə edilir. Belə ki, 2020-cu ildə Azərbaycan dünyanın 145 ölkəsi ilə idxal - ixrac əməliyyatları həyata keçirmişdir və ərzaq idxalının payı 1903,8 mln. dollar, yəni 14,1% təşkil etmişdir (cədvəl 3.8.).

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 2011-2020-ci illərdə aqrar sektorun üzrə xarici ticarətin saldosu mənfi olmuşdur. 2011-ci ildə ASK-i məhsullarının xarici ticarət dövriyyəsi 2110,2 mln. dollar olmuşdur ki, bunun da 717,1 mln. dolları (34%) ixracın, 1393,1 mln. dolları (66%) isə idxalın payına düşmüşdür. 2020-ci ildə bu bölgü müvafiq olaraq 2663,8mln. dollar, 760,0mln dollar (28,5%) və 1903,8mln. dollar (71,5%) təşkil etmişdir. Göründüyü kimi son dövrlərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında mənfi meyllər baş vermişdir. 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə bu

sektorun məhsullarının ixracının həcmi 1,6% azalmışdır. Mal qrupları üzrə ixracda ən yüksək xüsusi çəki bitki mənşəli məhsullara (82,2%) və hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütünə (12,0%) xasdır.

2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının
idxal və ixracının quruluşu

Göstəricilər	2011	2015	2017	2018	2019	2020
Xarici ticarət dövriyyəsi, mln. dollar	36326,9	21945,8	24 103,3	30955,0	33302,8	24 471,3
İxrac	26570,9	12729,1	15320,0	19489,1	19635,6	13 740,6
İdxal	9756,0	9216,7	8783,3	11465,9	13667,2	10 730,7
Saldo (+;-)	16814,9	3512,4	6536,7	8023,2	5968,4	3 009,9
ASK-i məhsullarının xarici ticarət dövriyyəsi, min dollar	2110183,0	2136521,6	2358516,8	2407860,8	2698262,3	2663777,2
İxrac	717080,3	770459,8	658910,4	704362,0	772203,1	759934,6
o cümlədən mal qrupları üzrə:						
I.Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	657,1	2343,3	12606,8	12090,0	23231,3	19 444,6
II.Bitki mənşəli məhsullar	268816,9	335892,0	518273,9	584702,4	625904,0	624 398,7
III. Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	173756,9	153335,3	17046,9	16861,9	18451,0	24 726,1
IV.Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	273849,4	278889,2	110982,8	90707,7	104616,8	91 365,2
İdxal	1393102,7	1366061,8	1699606,4	1703498,8	1926059,2	1903842,6
o cümlədən mal qrupları üzrə:						
I.Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	118678,7	136028,0	255900,7	278877,1	299539,4	322 755,0
II.Bitki mənşəli məhsullar	519598,0	457386,9	559519,1	560254,3	745717,2	714 460,8
III. Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	95064,2	83834,1	148319,8	140888,5	141237,6	161 924,0
IV.Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	659761,8	688812,8	735866,8	723478,9	739565,0	704 702,8
ASK üzrə xarici ticarətin saldosu (+;-)	-676022,4	-595602,0	-1040696,0	-999136,8	-1153856,1	-1143908,0
Ümumi ixracda xüsusi çəkisi,%	2,7	6,1	4,3	3,6	3,9	5,5
Ümumi idxalda xüsusi çəkisi, %	14,3	14,8	19,4	14,9	14,1	17,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [5,6,8].

Ərzaq məhsullarının idxalının dinamikasından göründüyü kimi son illərlə müqayisədə artım baş vermişdir. Belə ki, 2011-ci ildə ölkəyə idxal edilən ərzaq məhsullarının həcmi 1393,1 mln. dollar, 2017-ci ildə 1699,6mln. dollar təşkil etdiyi halda, 2020-ci ildə 1903,8mln dollar, yəni 2017-ci illə müqayisədə 12,0%% artmışdır. 2020-cü ildə idxalın tərkibində hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün mal qrupunun payı (37,0%), bitki mənşəli məhsullar mal qrupunun payı isə (37,5%) təşkil etmişdir. 2011-ci ildə ASK-i məhsullarının ixracının ölkənin ümumi ixracında xüsusi çəkisi 2,7%, idxalının ölkənin idxalında payı 14,3%, 2017-ci ildə müvafiq olaraq 3,6% və 14,9%, 2020-ci ildə isə 5,5% və 17,7% təşkil etmişdir.

Göründüyü kimi kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkənin ümumi ixracın tərkibində kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının xüsusi çəkisi artmışdır. Bu da həmin sektorun ixracat potensialından istifadə səviyyəsinin yüksəldiyini göstərir. Lakin bununla yanaşı idxalda bu sahənin məhsullarının xüsusi çəkisi də artmışdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisalaşması və ASK-nin emal sənayesinin inkişafı bu sektorun ixrac yönümlüyünün gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Emal sənayesi iqtisadiyyatın strukturyaradıcı sahəsidir və ona görə də yeni yanaşmalar (klasterləşmə) əsasında onun inkişaf etdirilməsi zəruridir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda aqrosənaye klasterlərinin yaradılması mərhələlərini (alqoritmini) aşağıdakı kimi vermək olar:

- rəqabət mövqeyinin gücləndirilməsi siyasətinin formalaşdırılmasının əsası kimi ASK-nin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirmək,

- potensial aqroklasterlərin formalaşdırılması üçün perspektivli sahələri müəyyən etmək,

- aqroklasterlərin xammal zonalarını qiymətləndirmək,

- ixtisaslaşan aqroklasterləri seçmək,

- aqroklasterin mühüm sektorlarının iştirakçılarını müəyyən etmək,

-seçilmiş ixtisaslaşma istiqamətlərini nəzərə almaqla aqroklasterlərin xammal sektorunu əsaslandırmaq,

-baza kriteriyalar üzrə aqroklasterlərə daxil olan iştirakşılarnın tərkibinə düzəlişlər etmək,

-aqrosənaye klasterləri modelini formalaşdırmaq və onun fəaliyyət mexanizmini iləyib hazırlamaq.

Aqrar sektorun ixracat potensialının artırılmasının mühüm amillərdən biri də kənd təsərrüfatının inkişafının stimullaşdırılmasının və klasterlərin inkişafına dövlət dəstəyi və onun tənzimlənməsidir. Araşdırmaya əsaslanaraq aşağıdakı nəticələri formalaşdırmaq olar:

- ölkənin xarici ticarətində kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusi çəkisinin aşağı olmasına baxmayaraq Respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması üçün kifayətedici səviyyədə əlverişli şərait vardır və düşünürük ki, daxili tələbat yerli istehsal hesabına təmin edilməlidir. Bununla bərabər, bu sektorda istehsal xüsusi ailə kəndli təsərrüfatlarına əsaslanır ki, bu da həmin təsərrüfatlarda istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazara çıxarılmasına müəyyən çətinliklər yaradır. Digər tərəfdən, aqrar sektorda istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazara çıxarılmasına mane olan əsas amillərdən biri istehsal olunan məhsulların ixracı və satışı ilə məşğul olan kompaniyaların yaxud rəsmi bu işlə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərin sayının kifayət qədər olmamasıdır;

- aqrar sektorun inkişafı sahəsində ölkəmizdə əldə olunan müsbət meyllər bu sektorun ixracat imkanlarının daha yüksək olduğunu deməyə imkan verir. Bu da kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsi zəruriyyətini yaradır. Sahənin rəqabətqabiliyyəti istehsalçıların bazarda mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə və bütün resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə istiqamətlənən strateji fəaliyyət kimi müəyyən edilməlidir. Bazarda üstünlüyə nail olunması müvafiq göstəricilərdə - qiymət, xərclər, bazar payı və s.- öz əksini tapmalıdır;

-sahənin rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına nail olmaq üçün aqrar siyasətdə bir sıra strateji məsələlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bunlardan biri istehsalın

rentabelliyyənin yüksəldilməsidir. Bu göstəricinin səviyyəsi geniş təkrar istehsalın, investisiyalaşdırmanın, elmi nailiyyətlərin tətbiqi üçün kifayətedici olmalıdır. Rentabellik səviyyəsinə əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə təminatlı qiymətlərlə qoruyub saxlamaq olar. Aqrar sahədə mühüm strateji məsələlərdən biri istehsalın intensivləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Bunun üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış differensial subsidiyalaşdırma mexanizmindən istifadə edilməsi zəruridir. Mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi və kənd təsərrüfatı olmaqla aqrar sferanın rəqabətqabiliyyətli səviyyəsini yüksəltmək mümkün deyildir. Sadalananlarla bərabər aqrar sferada istehsal olunan məhsulların satış bazarının stimullaşdırılması və sosial sferanın inkişafını da rəqabətqabiliyyətin yüksəldilməsinin strateji məsələlərindən hesab etmək vacibdir;

-tədqiqatlar göstərir ki, bazarın konyukturasını nəzərə almaqla müəssisə çərçivəsində “istehsal-əməl-satış” tsiklini yaradan müəssisələrin fəaliyyəti daha sabitdir. Bu da heç bir vasitəçi olmadan böyük həcmdə məhsul satışına və rentabelliyyəni təmin edən əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir. Hazırkı dövrdə dövlət - özəl tərəfdaşlığının, kənd təsərrüfatı və əməl sənayesində ixracın artırılmasının ən səmərəli forması klasterlərin yaradılmasıdır. Aqrar sənaye klasterlərinin formalaşdırılmasının ölkə iqtisadiyyatı üçün strateji əhəmiyyəti vardır. Klaster daxili iqtisadi artıma təkan verir və onunla bağlı digər sahələrin inkişafını stimullaşdırır. ASK-də klasterin əsasını kənd təsərrüfatının və onunla bağlı olan sahələrin inkişafında mühüm rol oynayan qida (yeyinti) sənayesi təşkil edir. Düşünürük ki, oxşar prinsiplər əsasında sahələr üzrə klasterlərin formalaşdırılması da məqsəduyğun olardı;

-müasir şəraitdə, xarici bazarda ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliyini azaldan bir sıra amillər mövcuddur. Bunlara keyfiyyətin idarəedilməsi sisteminin kifayət qədər inkişaf etməməsini, sahənin məhsul istehsalçılarının xarici iqtisadi fəaliyyətinin və ixracın stimullaşdırılması sisteminin zəif olmasını və s. aid etmək olar. Odur ki, aqrar istehsal sahələrinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi və ixracat potensialının genişləndirilməsi məqsədilə resursların səmərəliliyinin artırılması hesabına daxili rəqabətqabiliyyətin yüksəldilməsi, dövlət-

özəl tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsi, menecment və marketinq sisteminin inkişaf etdirilməsi və s. məqsəduyğun olardı;

-aqrar sektorun ixracat imkanlarından maksimum istifadə edilməsi üzrə strategiyanın, onun həyata keçirilməsinin konkret proqramının, həmçinin onun inkişaf mexanizminin olması vacibdir. Aqrar sektorun inkişafının prioritet istiqamətləri ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, əhəlinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını yerli məhsullar hesabına ödəmək və aqrar sektorun ixracat potensialını artırmaq olmalıdır;

-Azərbaycanda yaradılan aqropark modelləri maliyyə təminatı, əhatə sferası, dövlət dəstəyinin göstərilməsi baxımından daha müasir və təkmil təcrübədir. Bununla yanaşı aqroparkların daha səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsinin məqsədi bu parklarda iştirakçılıq qaydaları, öhdəlik və hüquqları barədə onların maarifləndirilməsi, informasiya təminatının gücləndirilməsi və qaynar xəttin fəaliyyəti, ekoloji təmiz istehsal mühitinin yaradılması və istehsal xərclərinin aşağı salınması məqsədi ilə aqroparkların alternativ-bərpa olunan enerji ilə təmin olunması, burada fəaliyyət göstərən istehsalçılar üçün məhsula və ixraca subsidiyaların tətbiq edilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin sığortalanması, bir sıra iqtisadi rayonlarda (Quba-Xaçmaz, Gəncə - Qazax və Lənkəran iqtisadi zonaları) ixtisaslaşmış aqroparkın yaradılması, xarici iştirakçıların aqroparklarda fəaliyyətinin stimullaşdırılması, innovasiyaların tətbiqini stimullaşdırmaq məqsədi ilə aqroparklardakı iştirakçıların təşəbbüslərinin güzəştli kreditlər, qismən dövlət maliyyələşdirmələri və qrantlar hesabına dəstəklənməsi və s. zəruridir.

NƏTİCƏ

Həyata keçirilən tədqiqat nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı nəticə və təkliflərin əsaslandırılmasına imkan vermişdir:

1. Ölkənin xarici ticarətində kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusi çəkisinin aşağı olmasına baxmayaraq Respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması üçün kifayətedici səviyyədə əlverişli şərait vardır və düşünürük ki, daxili təlabat yerli istehsal hesabına təmin edilməlidir. Bununla bərabər, bu sektorda istehsal xüsusi ailə kəndli təsərrüfatlarına əsaslanır ki, bu da həmin təsərrüfatlarda istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazara çıxarılmasına müəyyən çətinliklər yaradır. Digər tərəfdən, aqrar sektorda istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazara çıxarılmasına mane olan əsas amillərdən biri istehsal olunan məhsulların ixracı və satışı ilə məşğul olan kampaniyaların yaxud rəsmi bu işlə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərin sayının kifayət qədər olmamasıdır;

2. Aqrar sektorun inkişafı sahəsində ölkəmizdə əldə olunan müsbət meyllər bu sektorun ixracat imkanlarının daha yüksək olduğunu deməyə imkan verir. Bu da kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətiyyətinin yüksəldilməsi zəruriyyətini yaradır. Sahənin rəqabətqabiliyyətiyyəti istehsalçıların bazarda mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə və bütün resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə istiqamətlənən strateji fəaliyyət kimi müəyyən edilməlidir. Bazarda üstünlüyə nail olunması müvafiq göstəricilərdə - qiymət, xərclər, bazar payı və s.- öz əksini tapmalıdır;

3. Ölkənin aqrar siyasəti ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, aqrar sektorun rəqabətqabiliyyətiyyətinin və innovasiya fəallığının yüksəldilməsinə, qida məhsulları ilə əhalinin təlabatlarının ödənilməsinə və onların istehsalının genişləndirilməsinə, ərzaq məhsullarının idxalından asılılığının aradan qaldırılmasına, kənd təsərrüfatının ixracat imkanlarının artırılmasına, kənd əhalisinin normal sosial şəraitinin və yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

4. Araşdırmagöstərir ki, dünya ölkələri özlərinin iqtisadi inkişaf strategiyasında həm idxalı əvəzedən, həm də ixrac yönümlü inkişaf modelindən müxtəlif dərəcədə istifadə edirlər. Ölkənin əlverişli iqlim şəraiti və mühüm nəqliyyat yollarının

mərkəzində yerləşməsi ixracyönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının sürətli və geniş inkişafına imkan verir. İxracın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi inkişaf etmiş ölkələrin xarici iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. İxracat məhsullarını dünya bazarına çıxartmaq və ixracın həcmi artırmaq məqsədilə ixracatçılar üçün əlverişli mühitin yaradılmasından başlayaraq yüksəktexnoloji ixracat yönümlü istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasını əhatə edən bir sıra tədbirlərdən və vasitələrdən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Praktiki olaraq hər bir ölkədə ixracın dəstəklənməsinin xüsusi institutları vardır.

5.Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına nail olmaq üçün aqrar siyasətdə bir sıra strateji məsələlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bunlardan biri istehsalın rentabelliyyətinin yüksəldilməsidir. Bu göstəricinin səviyyəsi geniş təkrar istehsalın, investisiyalaşdırmanın, elmi nailiyyətlərin tətbiqi üçün kifayətedici olmalıdır. Rentabellik səviyyəsini əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə təminatlı qiymətlərlə qoruyub saxlamaq olar. Aqrar sahədə mühüm strateji məsələlərdən biri istehsalın intensivləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Bunun üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış differensial subsidiyalaşdırma mexanizmindən istifadə edilməsi zəruridir. Mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi və kənd təsərrüfatı təminatı olmadan aqrar sferanın rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsini yüksəltmək mümkün deyildir. Sadalananlarla bərabər aqrar sferada istehsal olunan məhsulların satış bazarının stimullaşdırılması və sosial sferanın inkişafını da rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsinin strateji məsələlərindən hesab etmək vacibdir;

6.Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı və intensiv texnologiyanın kənd təsərrüfatında tətbiqi, bir qayda olaraq, iqtisadi subyektlərin sayının azalmasına, hər bir təsərrüfatı düşən torpaq sahəsinin və əmək məhsuldarlığının artmasına, işçilərin sayının azalmasına səbəb olur.Lakin bu qanunauyğunluq Azərbaycanda özünü göstərmir. Kənd təsərrüfatı sektorunda yüksək artım tempinə baxmayaraq, adambaşına düşən kənd təsərrüfatı məhsulları ildə təxminən 840 manat, ayda 70 manat, gündə 2,33 manat təşkil edir ki, bu da böyük

sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən aqrar sektorda əmək məhsuldarlığın və istehsalın səmərəliliyinin aşağı olduğunu göstərir.

7. Fikrimizcə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən müəssisələrin kiçik olması və kənd təsərrüfatına xidmət edən infrastrukturun zəif olması kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə maneə törədir. Müasir dövrdə tək bir sahibkarın, ailə fermerinin və kiçik əkin sahələrinin kiçik olması səmərəli iqtisadi idarəetməyə və intensiv texnologiyanın tətbiqinə imkan vermir. Müasir dövrdə əkin sahələrinin əksəriyyəti müxtəlif səbəblərdən təyinatı üzrə istifadə edilmir. Buna görə də mühüm strateji vəzifələrdən biri torpaqdan istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün məqsədli proqramların həyata keçirilməsi olmalıdır. İndiki mərhələdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün sənayeləşmə, yəni intensivləşmə səviyyəsinin artırılması, müasir texnologiyaların və idarəetmə sistemlərinin tətbiqinin zəruridir.

8. Əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində əvvəlki dövrlərlə müqayisədə aşağı məhsuldarlıq kənd təsərrüfatında intensivləşdirmənin aşağı səviyyədə olduğunu sübut edir. Mühüm problemlərdən biri də kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının formalaşmasıdır. Xarici ticarətin əmtəə strukturunda kənd təsərrüfatı məhsullarının payının qeyri-əlvərişli quruluşu ixracın şaxələndirilməsini zəruri edir. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının həcmnin artırılması və ticarət balansının strukturunun təkmilləşdirilməsi müasir dövrdə strateji əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də onlar bütün mərhələlərdə kənd təsərrüfatının inkişafının strateji parametrləri hesab edilməlidir.

9. Dünya iqtisadi sisteminin qeyri-sabitliyi, qloballaşmanın və rəqabətin səviyyəsinin, inkişafda keyfiyyət amillərinin rolunun, əhəlinin ekoloji baxımdan təmiz ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsinə tələbin artması və s. ölkənin aqrar sektorunun inkişafının yeni mərhələyə keçməsinə zəruri etmişdir. Bu məqsədlə ciddi dövlət proqramları qəbul edilmiş, strateji hədəflər və prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması, aqrar siyasət və kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklər sahəsində əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün səmərəli vasitələrdən istifadə edilməsini zəruri edir. Aqromonitorinq

kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin və aqrar siyasətin nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsinin mühüm metodlarından biridir. Monitoring sisteminin fəaliyyətinin əsas məqsədi bütövlükdə aqrar sektorda və onun müxtəlif sferalarında baş verən proseslər haqqında dövlət idarəetmə orqanlarını tam, vaxtında, etibarlı informasiya ilə təmin etməkdir. Fikrimizcə, aqromonitorinqin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə kənd təsərrüfatının fəaliyyətinə təsir edən amillərin müşahidəsi, onun faktiki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, aqrar istehsalın perspektiv inkişafının əsaslandırılması və s. olmalı və onun nəticələri kənd təsərrüfatının daha yaxşı inkişaf strategiyasını işləyib hazırlamağa və tətbiq etməyə imkan verməlidir.

10. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsində prioritetlərdən biri kənd təsərrüfatı və emal məhsullarının ixracını təşviq etmək və dəstəkləməkdir. Bu, ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafındakı problemləri müəyyənləşdirilməsindən və bu istiqamətdə dövlət siyasətinin gücləndirilməsindən asılıdır. Buna görə də ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üçün kənd təsərrüfatının monitorinqinin həyata keçirilməsi, müəyyən sektorların ixrac və innovasiya potensialının artırılması, dövlət dəstəyinin və təşviq mexanizmlərinin tətbiq edilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, xarici bazarlara çıxışını asanlaşdırılması, iş (biznes) mühitinin yaxşılaşdırılması, institusional potensialın gücləndirməsi və s. vacibdir.

11. Müasir dövrdə ölkənin iqtisadi inkişafının prioritetlərindən biri rəqabət qabiliyyətini artırmaq və bunun əsasında dünya bazarında dəyərli bir mövqe tutmaqdır. Buna görə də müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın inkişafında və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında innovasiya həlledici rol oynamalıdır. Bunun üçün əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində innovasiya proseslərinin aktivləşməsinə səbəb olan sahələrə diqqət yetirmək vacibdir.

12. Kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi strateji bir vəzifə kimi qəbul edilməlidir. Bu vəzifəyə yalnız ərzaq təminatının lazımi səviyyəsinə çatmaq üçün deyil, həm də aqrar sektorun ixrac potensialını yaratmaqla bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırmaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabət

qabiliyyətliyinin artırılması bir sıra komponentləri özündə ehtiva edir. Fikrimizcə, buna konseptual yanaşmaq düzgün olardı. Başqa sözlə, ölkənin aqrar sektorunun rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün hərtərəfli strategiya qurulmalıdır. Aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətini artıracaq bir strategiyanın hazırlanması üç mərhələni əhatə etməlidir. Birinci mərhələdə sahələrin mövcud vəziyyəti təhlil edilir və səmərəli inkişafa mane olan əsas problemlər müəyyən edilir. İkinci mərhələdə potensial rəqabət üstünlüklərini müəyyən etmək və buna çatmağın mümkün yollarını daha dərinlən araşdırmaq lazımdır. Nəhayət, üçüncü mərhələ ASK -da rəqabət üstünlüyünü inkişaf etdirməyə, daxili və xarici qeyri -sabitliyi aradan qaldırmağa yönəlmiş fəaliyyət mexanizminin yaradılmasını əhatə etməlidir.

13. Müasir şəraitdə ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliyini aşağı salan bir sıra amillər mövcuddur. Bunlara keyfiyyətə nəzarət mexanizminin lazımi səviyyədə olmamasını, sahənin məhsul istehsalçılarının xarici iqtisadi fəaliyyətinin və ixracın stimullaşdırılması sisteminin zəifliyini və s. göstərmək olar. Odur ki, aqrar istehsal sahələrinin ixracat potensialının genişləndirilməsi məqsədilə resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması, dövlət-özəl tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsi, menecment və marketinq fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və s. məqsədə uyğun olardı;

14. Azərbaycanca yaradılan aqropark modelləri maliyyə təminatı, əhatə sferası, dövlət dəstəyinin göstərilməsi baxımından daha müasir və təkmil təcrübədir. Bununla yanaşı aqroparkların daha səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsinin məqsədi bu parklarda iştirakçılıq qaydaları, öhdəlik və hüquqları barədə onların maarifləndirilməsi, informasiya təminatının gücləndirilməsi və qaynar xəttin fəaliyyəti, ekoloji təmiz istehsal mühitinin yaradılması və istehsal xərclərinin aşağı salınması məqsədi ilə aqroparkların alternativ-bərpa olunan enerji ilə təmin olunması, burada fəaliyyət göstərən istehsalçılar üçün məhsula və ixraca subsidiyaların tətbiq edilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin sığortalanması, bir sıra iqtisadi rayonlarda (Quba-Xaçmaz, Gəncə - Qazax və Lənkəran iqtisadi zonaları) ixtisaslaşmış aqroparkın yaradılması, xarici iştirakçıların

aqroparklarda fəaliyyətinin stimullaşdırılması, innovasiyaların tətbiqini stimullaşdırmaq məqsədi ilə aqroparklardakı iştirakçıların təşəbbüslərinin güzəştli kreditlər, qismən dövlət maliyyələşdirmələri və qrantlar hesabına dəstəklənməsi və s. zəruridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1.“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir

2.Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Bakı şəhəri, 16 aprel 2014-cü il

3.“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı

4.Abasov İ.D.Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı, Şərq-Qərb nəşriyyatı Evi,2013, 732 s.

5.Azərbaycanın statistik göstəriciləri, ARDSK, 2021

6.Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, ARDSK, 2021

7.Azərbaycanın milli hesabları, ARDSK, 2020

8.Azərbaycanın xarici ticarət, ARDSK, 2021

9.Azərbaycanın sənayesi, ARDSK, 2021

10.Əliyev A.V, Ümumdünya ticarət təşkilatının Azərbaycan kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi, avtoref Gəncə, 2015, 26 s

11.Əliyev N.E., Kənd təsərrüfatının makroiqtisadi tənzimlənməsi və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri, avtoref, Bakı, 2012, 22 s

12.Əliyev Ə.İ. Qlobal perspektivlər kontekstində Azərbaycan sənayesinin inkişafı və onun statistik monitorinqinin bəzi məsələləri, “Audit” jurnalı, BBU, №3, 2015, səh. 3-7

13.Fərhadı P.O. Ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları, “Audit” jurnalı, BBU, №3, 2016, səh. 40-43

- 14.Quliyev E.A. Aqrar iqtisadiyyat, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, 2015, 320 s.
- 15.Qəmbərova R.M. Daxili ərzaq bazarının qorunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, avtoref. Gəncə, 2015, 25 s
16. Həsənov A. F.Aqrar sahədə qiymət mexanizminin spesifik xüsusiyyətləri, Az.ETKTİ və Tİ,elmi Əsərləri 2013/1səh.32-26
- 17.Hüseynov M.M. Xarici təcrübədə innovasiyaların tətbiqinin bazar mexanizmləri xüsusiyyətləri, AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2015 (mart-aprel), səh.41-45
- 18.Heydərov X.B, Aqrar sahədə sosial-iqtisadi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, avtoref, Bakı, 2016, 27 s
- 19.Hüseynova A.D. Azərbaycanda innovasiya potensialının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, i.e.d. prof, avtoref, Bakı, 2015, 42 s
- 20.Kənd təsərrüfatı müəssisələlərinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri, ARDSK, 2021
- 21.Mövlamov S. Ərzaq təhlükəsizliyinin statistiik tədqiqi, “Statistika xəbərləri” jurnalı, №1, 2017, səh. 54-61
- 22.Yaqubov S.M. Sosial-iqtisadi tərəqqidə innovasiya potensialından səmərəli istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi, Audit jurnalı, №4, 2014, səh. 3-6

23.Абдуллоев А. А. Региональные особенности становления и развития аграрного предпринимательства, дисс. канд. экон. наук, Душанбе, 2016, 178 с.

24.Аграрная политика современной России: научно-методологические аспекты и стратегия реализации. - М.: ВИАПИ имени А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2015, 518 с.

25.Абакарова Р. Ш. Роль аграрной политики в обеспечении продовольственной безопасности России, Теория и практика общественного развития, №11, 2015, стр. 104-105

26.Анохина М. Е.Конкурентоспособность отечественного АПК: проблемы, решения, Экономические науки,Экономикф и управление народным хозяйством, № (1)34, 2016, стр. 51-57

27.Антонова Т. И. Управление развитием сельского хозяйства региона на основе совершенствования экономического мониторингадисс. канд. экон. наук, Волгоград , 2014

28.Антамошкина Е.Н. О содержании и актуальных направлениях аграрной политики // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 3, Экономика. Экология. 2012. № 1 (20). С. 187-192.

29.Антамошкина Е.Н. Аграрная политика и продовольственная безопасность России // Экономика и менеджмент инновационных технологий. №6, 2016. [Электронный ресурс]. URL: <http://ekonomika.snauka.Ru/2013/06/2469> (дата обращения: 26.05.2017).

30.Асанова А.А., Сеиткожиева М.У. Концептуальные основы повышения конкурентоспособности перерабатывающей промышленности АПК Кыргызской Республики, Вестник КРСУ. Том 14. № 8, 2014, стр.9-12

31.Алиев Р. Государственное регулирование импорта и экспорта в аграрной сфере Азербайджанской Республики, АПК:экономика, управление. №6, 2011. стр. 79-83

32. Андреевна М.В. Эволюция государственной поддержки сельского хозяйства: зарубежный опыт, рекомендации для России, дисс.канд. экон. наук, Екатеринбург, 2014

33.Алиев, Р. Государственное регулирование импорта и экспорта в аграрной сфереАзербайджанской Республики // АПК:экономика, управление. №6, 2011, стр. 79-83

34.Алиева А.Г.Азербайджан: продовольственная безопасность и развитие аграрного сектора, // Российское предпринимательство, №3 (201), 2012, стр. 179-183.

35.Андреевна М. В. Эволюция государственной поддержки сельского хозяйства: зарубежный опыт, рекомендации для России, Дисс. канд. Экон. наук, Екатеринбург, 2014, 212 с.

36.Ахрамович В.С. Теоретические основы стимулирования экспортного потенциала АПК, Аграрная экономика, №1, 2013, стр. 13-19

37.Акимова Ю.А., Кочеткова С.А. Европейский опыт регулирование развития аграрной сферы экономики /Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, № 12, 2015

38.Антонова Т. И. Управление развитием сельского хозяйства региона на основе совершенствования экономического мониторингадисс. канд. экон. наук, Волгоград , 2014, 176 с.

39. Аралбаева, Г. Г. Методология и организация мониторинга региональной социально-экономической системы: автореф. дис. д-ра экон. Наук, Оренбург, 2014, 38 с

40.Абакарова Р. Ш. Роль аграрной политики в обеспечении продовольственной безопасности России, «Теория и практика общественного развития» №11, 2015, стр.104-107

41.Борисов А. Большой экономический словарь /А.Борисов - М: Книжный мир, 2013, 860 с

- 42.Бородин К.Г. Современная экономическая теория и интеграционных процессов в мировой экономике, М, 2015
- 43.Бурец Ю.С. Эволюция моделей управления инновационным процессом /Ю.С. Бурец // Вестник Томского государственного университета. Экономика. - 2014. - №4. - С. 125-139.
- 44.Винничек Л., Ефимов А.Методика оценки механизма государственного регулирования сельского хозяйства, Международный сельскохозяйственный журнал, № 6, 2015, стр. 37- 43
- 45.Велиев, А. Г. Использование сельскохозяйственных земель и их экономическая эффективность, // Аграрная наука. №5, 2010, стр. 20-22
- 46.Гатаулина Е.А. Оценка бюджетной эффективности государственной поддержки сельскохозяйственных организаций // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2011. -№8. - с.46-48.
- 47.Гоголев И.М. Управление конкурентоспособностью регионального агрокомплекса / Автореф. дисс. ... д-ра экон. наук, Ижевск, 2016, 35 с.
48. Гусакова Е. П., Импортозамещение приоритетная цель развития АПК//Основы экономики, управления и права, № 6 (18), 2014, стр. 8-11
- 49.Донник И. М., Воронин Б. А., Лоретц О. Г., Фатеева Н. Б. Государственная аграрная политика в современной России, «Аграрный Вестник Урала», №9 (139), 2015, стр.74-79
50. Еремеев, В. И. Формирование системы государственного управления сельским хозяйством (теория, методология, практика) : автореф. дис.д-ра экон. Наук, М., 2012, 21 с
- 51.Кавизода А. Проблемы импортозамещения и формирования экспортного потенциала в АПК России, Молодой ученый, №11, 2016. с. 584-586.
- 52.Кенесбаева Д.Ж. Стратегии экономического развития новых индустриальных стран Азии и возможности их адаптации к условиям Казахстана: Автореф.канд. экон. наук., Алматы, 2015, 28 с

53. Кендюх Е.И. Обеспечение продовольственной безопасности страны на основе повышения конкурентоспособности АПК: теория, методология, практика (на материалах Республики Казахстан), дисс. докт. экон. наук., Новосибирск, 2014, 466 с
54. Когут А.Е. Информационные основы регионального социально-экономического мониторинга, РАН, 2015, 97 с
55. Климова Н.В. Экспортный потенциал сельского хозяйства России, Научный журнал КубГАУ, №119(05), 2016, стр. 1-11
56. Курако Л.П. Экономический энциклопедический словарь / Л.П.Кураков, В.Л.Кураков, А.Л.Кураков-М., : Вуз и школа, 2005, 1030 с
57. Клинецвич Р. И. Формы и инструменты институциональных преобразований в АПК, дисс. канд. экон. наук. Черкесск – 2014, 174 с
58. Мамай О.В. Методологические основы инновационного развития аграрного сектора региональной экономики: монография (под ред. доктора экономических наук, проф. Г.Р. Хасаева). Самара: изд-во Самарского государственного экономического университета, 2009.-112с.
59. Михайлушкин П. В., Баранников А. А. Модернизация аграрного производства России: инновационный аспект // Молодой ученый. №8, 2012, стр. 334-335
60. Мальцева В.А. Эволюция государственной поддержки сельского хозяйства: зарубежный опыт, рекомендации для России: диссертация на соискание уч. степени канд. эконом. наук. Екатеринбург, 2014. стр.15.
61. Муратов Н. В. Обеспечение продовольственной безопасности России в условиях негативного внешнеэкономического воздействия, дисс. канд. экон. наук, Москва, 2016, 178 с.
62. Михайлушкин П. В. Обеспечение продовольственной безопасности - основа аграрной политики России, Научный журнал КубГАУ, №88(04), 2013, стр. 1-9

63.Михайлюк О.Н. Формы государственной поддержки субъектов хозяйствования АПК // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2009. - №7.- с.36-39.

64.Мустафаева Р.Р., Вопросы стимулирования роста экспорта аграрной продукции // Российское предпринимательство. № 20 (242). 2013, с. 24-30

65. Мякинникова Н.А. Обеспечение продовольственной безопасности в условиях глобализации: диссертация на соискание ученой степени к.э.н. – Краснодар, 2014, 169 с

66.Малоземов С. И. Современная аграрная политика России: определение сущности, Вестник ЧитГУ, № 8 (65) 2010, стр. 70-75

67. Милосердов В.В. Аграрная политика России – XX век. М. 2014, 543 с.

68.Набиев Т.Т. Государственное регулирование аграрного сектора экономики Республики Таджикистан в условиях интеграционных процессов, автореф.дисс.докт. экон. наук. Москва – 2014, 48 с

69.Назаренко В.И Теоретические основы аграрной политики на Западе и в России, Екатеринбург 2010, 419 с

70. Олейник, О. С. Информационное обеспечение управления развитием региона: дис. д-ра экон. наук : 08.00.05; 08.00.12, – Волгоград, 2013, 355 с.

71.Павленко О.В. Пути повышения экономической эффективности производства зерна в Оренбургской области // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. – 2013. - №1. – С. 137-139

72.Потапова И.С. История экономических учений,М. 2008. стр.30

73.Потапова И.С. История экономических учений,М.2008. стр.126

74.Портер, М. Международная конкуренция / М.Портер / Пер. с англ. Под ред.В .Д. Щетинина М.: Международные отношения, 1993

75.Радостева Э.М., Порвадов М.Г. Основы аграрной политики, 2015, 97 с

76.РеймерВ.В. Инновационно-ориентированное развитие апк Дальнего Востока, Воронеж, 2016, 348 с

77.Сергеев И.В. Экономика организации. М. Финансы Статистика, 2015, 574с

78.Соболева О.В.Реформа поддержки сельского хозяйства: опыт зарубежных стран и выводы для России // Известия Санкт-Петербургского государственного университета экономики и финансов. 2010 г. стр.144.

79.Струков В. К., Инновационное развитие аграрного сектора экономики России как фактор повышения его конкурентоспособности, Вестник Воронежского государственного аграрного университета. № 3 (46), 2015, стр. 172-177

80.Стратегия развития экономики Беларуси : факторы формирования и инструменты реализации: материалы Международной научно-практической конференции (23-24 апреля 2015 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск : Право и экономика, 2015. – 658 с.

81..Современный экономический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/~книги/Экономический%20словарь/~Ди/>

82.Сарсембекова С.Е.Экспортоориентированные производства в системе мирохозяйственных связей: вопросы теории и практики. Учебное пособие,Павлодар, 2015, 108 с.

83.Салахов С.В. Проблемы государственного регулирования аграрной экономики. – Баку: Нурлар, 2004, 504 с.

84.Сулейманов В. Э.Создание конкурентных преимуществ путем использования кластерного подхода в агропромышленной отрасли Азербайджана // Риск: ресурсы, информация, снабжение, конкуренция, №2, 2014,стр. 214-218.

85. Смирнов О.И. Модернизация без инноваций - это тупик [Электронный ресурс]. Режим доступа<http://www.ng.ru/>

86.Суншев А.А. Агропродовольственная политика: проблемы и пути решения – Ставрополь, 2015, 232 с

87.Теньковская, Л.И. Тенденции, состояние и перспективы развития сельского хозяйства экономических районов России: монография / Л.И.

Теньковская, Ф.З. Мичурина; М-во с.-х. РФ, федеральное гос. бюджетное образов. учреждение высшего проф. образов. «Пермская гос. с.-х. акад. им. акад. Д.Н. Прянишникова». – Пермь : ИПЦ «Прокрость», 2015. – 188 с.

88.Тимофеева Г.В., Антамошкина Е.Н. Продовольственная безопасность на региональном уровне: методика оценки // Экономика сельского хозяйства России. 2014. № 4. С. 61-65.

89.Тимофеева Г.В. Рыночные трансформации государственного регулирования социального развития села / Г.В. Тимофеева, В.В. Просвиров // Экономика сельского хозяйства России. М., 2011. № 10. С. 75-83.

90.Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов / РАН, Ин-т русского языка им. В.В.Виноградова ; отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 2008, 1175 с.

91.Узун В.Я., Гатаулина Е.А., Сарайкин В.А., Карлова Н.А. Методы оценки влияния аграрной политики на развитие сельского хозяйства, М, 2014, 115 с.

92.Ушаев И.Г. Инновационная деятельность в аграрном секторе экономики России / Под ред. И.Г.Ушачева, И.Т. Трубилина, Е.С.Оглоблина, И. С. Санду, М, 2012

93.Хабалов Т.Х. Методы и инструментарий государственного регулирования развития АПК, Нальчик - 2014, 208 с

94.Харитонов Д. В. Политика Азербайджана в области сельского хозяйства: основные тенденции, проблемы и новые перспективы, Молодой ученый, №8, 2015, стр. 407-413.

95.Шик О.В. Эффективность государственной агропродовольственной политики в России на региональном уровне, дисс.канд.экон.наук., М, 2014, стр. 28 (151 с.)

96.Шубравская Е. В., Прокопенко Е. А., Перспективы модернизации аграрного сектора Украины “Экономика Украины”, № 8 (613). 2013. с 64-76

97.Шувалова, Ю. Ю. Совершенствование мониторинга социально-экономического развития региона, автореф. дис. канд. экон. наук. 2012, 21 с.

98.Юрьевич Д.М. Научно-технический прогресс как фактор роста эффективности производства в молочном скотоводстве, дисс.канд. экон. наук, Москва, 2014, 153 с.

99. Яркова Т.М., Светлаков А.Г. Определение государственной поддержки генерирования продовольственных запасов региона в формате ВТО // Экономика региона. 2013. № 4 (36). С. 157-166

İnglis dilində

100.Alston J.M. The Benefits from Agricultural Research and Development, Innovation, and Productivity Growth. OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers,2010.

101.Rayner A. J., Ingersent K. A., Hine R. C. Agriculture in the Uruguay Round: An Assessment // The Economic Journal. 1993. № 103. P.1513.

İnternet resursları

102.<http://www.agro.gov.az/>

103. <http://www.mcx.ru/>

104. (<https://www.wto.org>).

105.<http://www.president.az/>

106.<http://www.stat.gov.az/>